

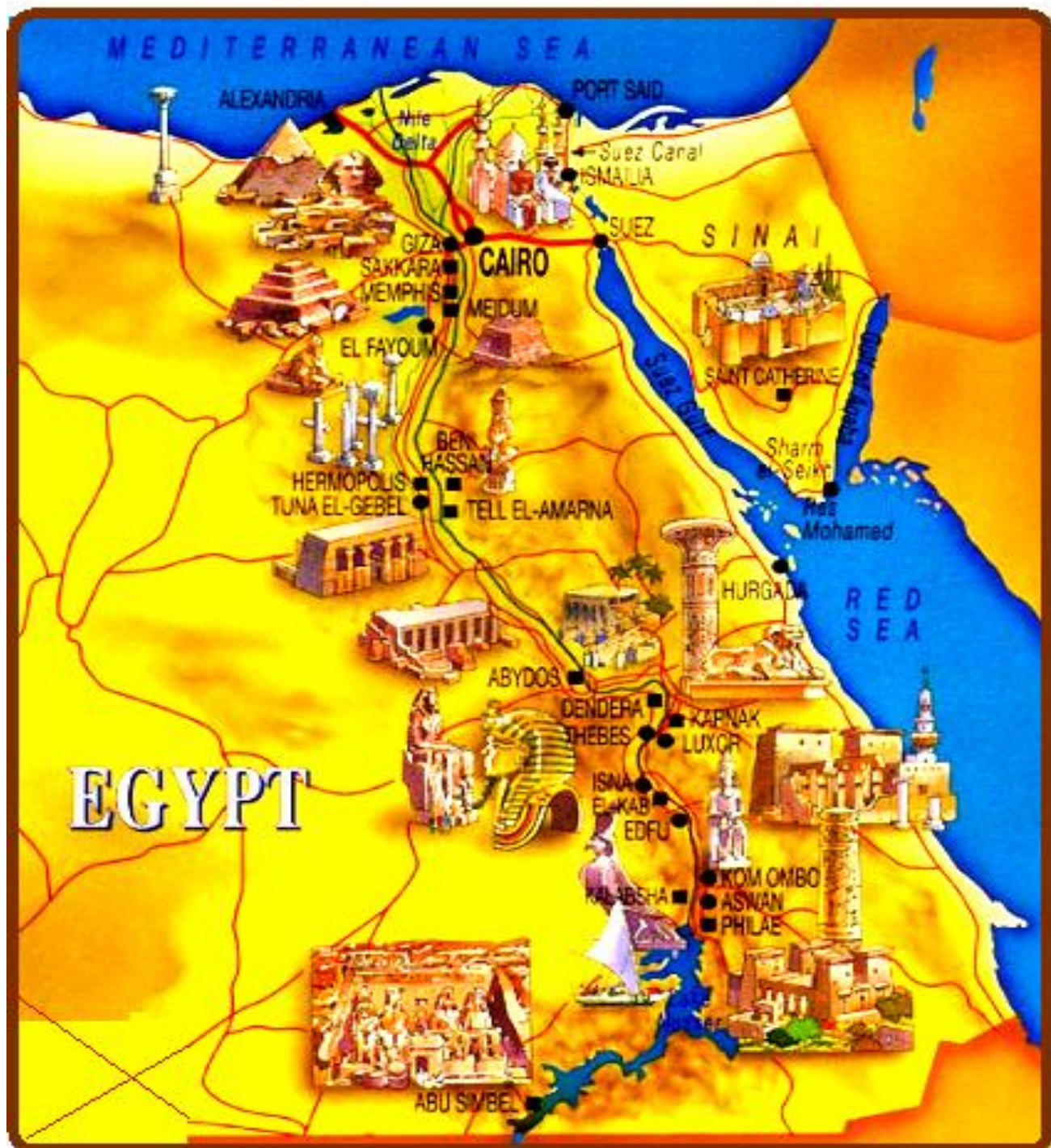

Ірина Цебрій

*Давньоєгипетська цивілізація
в контексті
наукової думки ХХІ століття:
посібник для студентів
історичних факультетів
і вчителів історії
Полтава - 2014*

Ірина ЦЕБРІЙ

**ДАВНЬОЄГИПЕТСЬКА ЦИВІЛІЗАЦІЯ В КОНТЕКСТІ НАУКОВОЇ ДУМКИ
XXI СТОЛІТТЯ: ПОСІБНИК ДЛЯ СТУДЕНТІВ ІСТОРИЧНИХ ФАКУЛЬТЕТІВ
І ВЧИТЕЛІВ ІСТОРІЇ**

ПОЛТАВА – 2014

ББК 63.03 (0)310 я 73

УДК: 930.85 (32):169“20”(075)

Ц 29 Цебрій І.В. Давньоєгипетська цивілізація в контексті наукової думки XXI століття [посібник для студентів історичних факультетів і вчителів історії] / Ірина Цебрій. – Полтава: ПНПУ імені В.Г. Короленка, 2014. – 136 с.

Матеріали, представлені в посібнику, дозволяють порівняти найсучасніші праці відомих єгиптологів, представників різних історичних шкіл, їхні точки зору на відомі факти й відкриття, а також найновітніші археологічні знахідки. У посібнику значне місце приділено світогляду стародавніх єгиптян, їхнім споконвічним традиціям, естетичним уподобанням, родинним стосункам, моральному вихованню дітей у сім'ях. Окремі розділи посібника присвячені розвитку унікальної єгипетської медицини, нерозгаданим таємницям історії цієї древньої цивілізації. Автор намагається провести історичні паралелі між єгипетською історією та сучасністю.

У виданні використані оригінальні ілюстрації з гробниць фараонів та давньоєгипетських рукописів, а також сучасні художні ілюстрації.

Рецензенти:

Кулікова Л.Б., кандидат історичних наук, доктор педагогічних наук, професор,
1-й проректор Херсонської державної морської академії;

Турянська О.Ф., доктор педагогічних наук, професор кафедри історії України
Луганського національного університету імені Тараса Шевченка;

Бесєдіна Н.В., кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та
методики викладання історії Полтавського національного педагогічного
університету імені В.Г. Короленка.

Літературний редактор:

Ткаченко А.М. – учитель світової літератури ПЗШ №29, спеціаліст вищої
кваліфікаційної категорії

**До 100-ліття Полтавського національного педагогічного
університету імені В.Г. Короленка**

Рекомендовано до друку вченою радою Полтавського національного
університету імені В.Г. Короленка (протокол №4 від 30 жовтня 2014 року)

ISBN 978-966-2538-35-9

©Цебрій І.В., 2014

ББК 63.03 (0)310 я 73

УДК: 930.85 (32):169“20”(075)

Ц 29 Iryna Tsebriy. Egyptian civilization in the context of scientific thought

XXI century: a guide for students of historical faculty and teachers of history. –

Poltava: PNPУ, 2014. – 136 p.

Guidelines allow you to compare the latest work of famous Egyptologists, of various historical schools, their views on the known facts and discoveries, as well as the newest archaeological finds. The manual is given considerable space world ancient Egyptians, their age-old traditions, aesthetic pleasure, relationship, moral upbringing of children in families. Separate sections are devoted to the development of a unique handbook of Egyptian medicine, the history of the unsolved mysteries of ancient civilization. The author attempts to historical parallels between Egyptian history and modernity.

The publication used the original illustrations from the tombs of the Pharaohs and Egyptian manuscripts, and modern art illustration.

Reviewers:

Kulikova Liliya, candidate of historical sciences, Doctor of pedagogical sciences, professor , vice-rector of Kherson State Maritime Academy;

Turyanska Olga, Doctor of pedagogical sciences, professor of the history of Ukraine Lugansk National Taras Shevchenko University;

Besedina Nataliya, candidate of historical sciences, dozent of world history and methods of teaching history Poltava National Pedagogical University. VG Korolenka.

Literary editor:

Tkachenko AM – Teacher of world literature PZSH №29, specialist of higher qualification category

On the 100th anniversary of Poltava National Pedagogical University named after VG Korolenko

Recommended for publication by the *Academic Council* of Poltava National University named after VG Korolenko (protocol number№4 from 30 october 2014)

ISBN 978-966-2538-35-9

© Iryna Tsebriy, 2014

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	7
РОЗДІЛ 1. Міжнародні наукові конференції початку XXI століття та коло проблем із єгиптології.....	13
РОЗДІЛ 2. Суспільство і влада в Стародавньому Єгипті.....	25
§ 1. Суспільство й суспільно-політична думка Стародавнього Єгипту.....	25
§ 2. Фіви : образ міста фараонів в історичній ретроспективі.....	37
§ 3. „Державна“ таємниця народження та смерті Тутанхамона.....	40
РОЗДІЛ 3. Родинні відносини в Стародавньому Єгипті.....	47
§ 4. Сім'я і сімейні відносини.....	47
§ 5. Моральне виховання та навчання в Стародавньому Єгипті.....	60
§ 6. Естетичні уподобання, розваги та харчування єгипетських родин.....	66
РОЗДІЛ 4. Розвиток науки й мистецтва в Стародавньому Єгипті	75
§ 7. Проблема життя і смерті в Стародавнього Єгипті.....	75
§ 8. Єгиптяни та електроенергія.....	88
§ 9 Таємниці єгипетського будівництва.....	92
§ 10. Значення медицини й сімейних лікарів у житті стародавніх єгиптян.....	105
§ 11. Роль музичного мистецтва й музичної освіти в житті суспільства Стародавнього Єгипту.....	115
РОЗДІЛ 5. Історичні паралелі та гіпотези.....	120
ПІСЛЯМОВА.....	130
ЛІТЕРАТУРА.....	133

CONTENTS

INTRODUCTION	7
PART 1. International scientific conference this stage and range of problems of Egyptology	13
PART 2. Society and Government in Ancient Egypt.....	25
§ 1. Society and social and political thought of ancient Egypt.....	25
§ 2. Thebes: the image of the pharaohs in historical.....	37
§ 3. “State” mystery of birth and death of Tutankhamun.....	40
PART 3. Family relations in ancient Egypt.....	47
§ 4. Family and Family Relations.....	47
§ 5. Moral education and training in ancient.....	60
§ 6. Aesthetic preferences, entertainment and food Egyptian families.....	66
PART 4. The development of science and art in ancient Egypt.....	75
§ 7. Problem of life and death in Ancient Egypt.....	75
§ 8. Egyptians and electricity.....	89
§ 9 Secrets Egyptian construction.....	92
§ 10. Value medicine and family physicians in the life of the Egyptians.....	105
§ 11. Value of music and music education in society Ancient Egypt.....	115
PART 5. Historical parallels and hypotheses	120
AFTERWORD.....	130
Apps Literature.....	133

ПЕРЕДМОВА

Проблема епохальних змін і нових відкриттів у вивченні стародавньої історії на сучасному етапі досліджень часто має кон'юнктурний характер, бо дослідникам не рідко хочеться досягти "сенсації" й довести те, що не має реально наукових підтверджень. Тому часто бажане видається за дійсне. Цим пояснюються численні "спростування сенсацій", що змінюються новими, які пізніше також спростовуються. Особливо це характерно для стародавньої історії Єгипту, бо, незважаючи на найвищий рівень здобутків цієї цивілізації, "утаємничений характер" сакрального знання породжує все більше нових концепцій і гіпотез. Проте до них необхідно підходити критично й обережно.

Дані питання порушувалися на трьох Міжнародних конференціях єгиптологів, які відбулися в 2004, 2009, 2012 рр. і були представлені вченими з більшості країн світу. Новітнім питанням єгиптології, частковому перегляду релігійної та суспільної історії стародавньої цивілізації присвячені монографії Я. Ассмана та І. Канцельсона. Окремі сторінки єгипетської соціальної історії висвітлено в працях Г. Робінсона та В. Солкіна. Проблема повернення найцінніших артефактів стародавнього єгипетського мистецтва з європейських та американських музеїв і приватних колекцій розглядається в статтях і зверненнях єгипетського ученого З. Хавасса та ін.

Вивчення історії древньоєгипетської цивілізації знаходиться в процесі постійного оновлення не лише тому, що стародавня земля цієї країни містить в собі ще багато незайдених пам'яток, а тому, що й відомі нам пам'ятки не до кінця досліджені й розгадані та приносять сучасним дослідникам нові й нові сюрпризи в новому прочитанні. Здавалось би, 20-30-ті роки ХХ століття проставили всі крапки над „і“ в дослідженні історії династій фараонів, проте, як ми спостерігаємо, підручники, що були написані в ці часи, на сьогоднішній день виглядають застарілими, бо є джерелом суб'єктивної інформації бачення подій єгипетської історії вченими ХІХ – першої половини ХХ століть.

Єгипетська цивілізація була глибинною й потужною значніше, ніж навіть зараз нам малює наша уява. Ми й на сьогоднішній день не маємо чіткої відповіді на те, як древні єгиптяни користувалися законом гравітації, як вони добували й використовували електроенергію, яким чином їм удалося побудувати піраміди, сонячні храми, грандіозні стели. Археологи ще не знайшли (а можливо вже й не знайдуть) достатньо писемних пам'яток, щоб повною мірою відтворити досягнення єгипетської медицини, всі секрети стародавніх хірургів та анестезіологів, хоча ми й уявляємо, що вони були майже фантастичними.

Знання в Древньому Єгипті були сакральними, бо їх зберігала каста жерців і той, хто в неї вступав, ставав „посвяченим“, тобто таким, який зберігає таємницю всіх учених секретів. Знання приховувалися від народу, бо вважалося, що вони можуть лише зашкодити могутності та стабільності самої держави.

Проте не лише знання в Єгипті були сакральними. Вся єгипетська цивілізація виглядала „суцільною таємницею“ в очах тих, хто її відвідував (в першу чергу – стародавніх греків), або хто намагався дослідити окремі сторінки її життя. Тому сприяло локальне положення Єгипту, куди не так просто можна було дістатися кочівникам-завойовникам чи простим мандрівникам. Саме це й виробило впродовж тисячоліть своєрідну, ні на кого не схожу традиційну єгипетську культуру.

„Утаємниченими“ були і єгипетські правителі, представники вищої влади, які вважалися ставлениками бога на землі, й по сьогоднішній день ми не знаємо, хто мав стародавніше коріння – жерці чи фараони. Фараони вперто не бажали змішування своєї крові навіть із представницями жрецької касты. Одним із достовірних фактів, який на сьогоднішній день підтверджує дійсну могутність фараонів, це те, що їхні подвійні корони містили в собі заряд електроенергії і навіть первісні електричні лампи, що вже доведено сучасною наукою.

Ще античні автори (Лукіан, Плутарх) повідомляли, що численні приміщення єгипетських підземних храмів і лабіринтів висвітлювалися рівномірним світлом невидимих джерел. Легенди повідомляють, що підземні роботи в районі піраміди Хеопса, а також розпису стін усипальниць велися із

застосуванням Незгасимого світильника. На підземних роботах використовувалися також пристрої з гнучкими шнурами довжиною кілька десятків метрів, що світилися. Тому в підземеллях пірамід і в усипальницях фараонів немає слідів кіптяви. Римський єзуїт Афанасій Кірхер у 1652 році у книзі “Едапус Егіптіанус” описав Незгасиму лампу, знайдену в підземеллях Мемфіса, що не гасла від води. Та лише на межі XX – XXI століття вчений С. Майєр спробував довести використання єгиптянами електричних батарей.

„Утаємниченою“ була й сама єгипетська родина, котра так самовіддано зберігала й виховувала власних дітей. Окрім того, що єгиптяни, на відміну від греків і римлян, не полюбили „манежі“ й „арени“, вони жили замкненим сімейним життям і не допускали, щоб хтось у нього втручався. Маючи достатньо писемних пам’яток про практично незалежне становище жінки в єгипетській родині, ми не маємо точних уявлень про всі важелі в посімейних відносинах, особливості укладання шлюбу, місце гетер у єгипетському суспільстві.

Любовна лірика древніх єгиптян у XX столітті для більшості дослідників була підтвердженням узаконеного „інцесту“ в середні переважаючої кількості єгипетських родин. І лише на рубежі XX – XXI століть дослідники довели (вивчивши безліч сімейних документів), що народна тисячолітня традиція зумовлювала закоханих чоловіків називати свою дружину „милою сестрою“, а дружини величали своїх чоловіків „найріднішим братом“. Проте родини фараонів до часів Нового царства дотримувалися правила “незмішування крові” навіть із найближчим аристократичним оточенням.

На сьогоднішній день таємницею для нас залишаються й історичні моменти переходу від однієї до іншої династії фараонів. Так, наприклад, нерозгаданими залишаються таємниця народження Тутанхамона, причини передачі влади від Хоремхеба до його візира – Рамзеса I. І таких „білих п’ятен“ в історії єгипетської політичної влади чи мало. Так, наприклад, дослідження мумії KV35 (можливі залишки цариці Нефертіті), а також суперечки між єгипетськими й англійськими археологами довели, що вчені ще не здатні відрізнити мумію сорокарічної жінки від мумії шістнадцятилітнього хлопчика. На сьогоднішній день ми також не можемо стверджувати, хто був батьком Тутанхамона – Аменхотеп III (якого він сам називає своїм батьком), Ехнатон (батько чи тесть?) чи Хоремхеб. Останній, до речі, звів Тутанхамона на престол, який сам міг посісти, а потім єдину гробницю цього 19-літнього хлопчика залишив неушкодженою, винищивши всі інші, пов’язані з пам’яттю про Ехнатона. Що ж до мумії KV55, то досі не відомо, кого вона нам представляє – Ехнатона чи Хоремхеба?

Сьогодні особливу увагу дослідників привертає особлива категорія єгипетського населення Нового царства – “немху” (служиві люди). До таких належали чиновники всіх категорій, військові найманці середніх рангів, лікарі, торгові

агенти фараона, царські ремісники. Всі вони були на утриманні держави. Їхнє жалування залежало від кількості податків, що надходили до царської скарбниці. “Немху” були захищені царським судом від посягань на їхнє майно та права знаттю. Особливо посилювалося становище цієї верстви за правління Хоремхеба (XVIII династія). Не зовсім з’ясовано на сьогоднішній день, яке ж було співвідношення між “немху” і “хему”(людьми фараона) в часи XVIII династії.

Тож, Міжнародні наукові конференції початку XXI століття підняли коло проблем із єгиптології, які є нагальними для сучасних дослідників із даної галузі сходознавства. Теми доповідей, із якими виступили вчені на трьох конференціях (Міжнародна конференція "Лики Єгипту: минуле й сьогодення великої цивілізації", Каїр, 17-18 листопада 2004 року; Міжнародна конференція "Досягнення та проблеми сучасної єгиптології", Москва, 29 вересня – 2 жовтня 2009 р.; Міжнародна конференція "Єгиптологія крізь епохи", Каїр, 9-10 вересня 2012 р.), умовно можна поділити на *три напрями*. До *першого* належать принципово *нові відкриття* в галузі єгиптології та археології – віднайдення нових додинастичних поховань в Аварисі (доктор І. Форстнер-Мюллер), на ґрунті ландшафтних досліджень перегляд старої єгипетської хронології, особливо хронологічних меж між Стародавнім і Середнім царствами (Е. Греф), відкриття нових, значно ширших кордонів Єгипту в добу Стародавнього царства (К. фон Пілгриму), нові відкриття підводної археології (А.А. Белова, Д. Фабр), про розкопки французької експедиції й віднайдення 5000-літнього човна фараонів під час експедиції в Абу-Раваш, на захід від Каїра (доктор К. Шалл), про досягнення чеської єгиптології в районі міста Абусира (Б. Вахла), було представлено свідченнями існування культу богині Ізиди у варварських племен Північного Причорномор'я в IV-V ст. н.е. (С. Ярцев), аналіз поховання вельможі Веркалгора, який імовірно був родичем фараона IV єгипетської династії Менкаура (М. Вернер) та ін.

До *другого напрямку* можна віднести доповіді про *аналітико-евристичні відкриття* найновітньої єгиптології – порівняння дидактичної традиції в давньоєгипетській і китайській літературі (професор Му-Чу Пу), нові методологічні підходи до вивчення техніки давньоєгипетського живопису на прикладі кількох приватних гробниць періоду правління XVIII династії (доктор К. Летерм), значення скла в товарообігу Єгипту епохи Нового царства, співвідношення імпорту та експорту скляних виробів на користь Єгипту (П. Ніколсон), питання “обміну” лікарями між єгипетськими і близькосхідними правителями, засвідченим в документах Амарнського архіву та архіву в Богазкеї (С. Карамелла) та ін.

Третій напрям представлений доповідями та методологічними розробками *прогностичного характеру*. Так, була продемонстрована

віртуальна модель фіванської гробниці TT14 (доктор М. Бетро), представлені варіанти реставраційних проектів розкриття змісту найдавніших ієрогліфів, що датуються IV тисячоліттям до н.е. (А.П. Владимиров), проект реконструкції коптського поховального обряду на підставі вивчення понад 40 поховань некрополя Дейр аль-Банат (А.А. Войтенко), продемонстровано нові досягнення роботи з тканинами некрополя (Н.П. Синіцина), комп'ютерну реконструкцію зовнішнього вигляду мумій (Ф. Канца, К. Колосов) та можливості її вдосконалення та ін. [2; 3;5;]. Україна на цих конференціях була представлена лише одним науковцем – О. П'янічук (Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна). У доповіді на підставі вивчення магічних текстів епохи Середнього царства доведено деякі нові аспекти міфологічної свідомості древніх єгиптян, яка складалася з особливих уявлень про Всесвіт [5].

У контексті наступних днів роботи конференцій та їхніх постанов мова йшла про повернення Каїрському музею старожитностей усіх артефактів, вивезених раніше на Захід, і зокрема в європейські музеї, обговорювалася книга Германа Шлегеля, присвячена цариці Нефертіті, яка, на його думку, була рушійною силою всіх революційних змін у культурі й політиці свого часу. Порухувалися питання про статеву приналежність Ехнатона (Захі Хавасс), таємницю державного рівня про народження та смерть Тутанхамона (Е. Греф, Л. Баве), про наявність у Стародавньому Єгипті електроенергії на електричних лампах, проблему, порушену ще в середині ХХ століття (В. Кеніг, Р. Хабек, П. Крас).

У конференціях брав участь московський науковець В. Солкін, сама особа та праці якого є зараз предметом гострих суперечок. Солкін відомий своїми виданнями (які, до речі, всі були екранізовані в перше десятиліття ХХІ ст.) „Сонце володарів: древньоєгипетська цивілізація епохи Рамессидів“, „Сакральний аспект феномена знання в древньоєгипетській традиції“, „Епоха міжкультурних контактів: Древній Єгипет часів правління Рамсеса III (1185-1153 рр. до н.е.). Безумовно, В. Солкіна можна звинуватити певною мірою як у плагіаті, так і в перебільшеній популяризації ще недоведених на практиці нових ідей, проте його книги й фільми зробили Єгипет зрозумілим і доступним для широкого загалу читачів і глядачів [9; 10].

На сьогодні продовжуються дебати навколо версії таємниць єгипетського монументального будівництва, висунутих експертом зі стародавніх цивілізацій Віталієм Сундаковим та старшим науковим співробітником МДУ Г. Носсовським. Мова йде про те, що всі архітектурні пам'ятки Стародавнього царства (піраміди, храми, обеліски) побудовані з бетону, секретом виготовлення якого володіли прадавні будівельники за три тисячі років до нашої ери. Гіпотеза достатньо суперечлива, проте має право на обговорення. Інакше, як можна було із Асуана до Мемфіса транспортувати багатотонні кам'яні блоки й досконало обробляти їх

дерев'яними й мідними знаряддями праці, оскільки Єгипет доби Стародавнього царства заліза не знав? [3].

Ми не ставили за мету хронологічно відтворити історію Древньоєгипетської цивілізації, а прагнули розкрити ті складові, що найбільше розкривають традиційність і неповторність великої країни минулого, колиски людства. У світлі доповідей і постанов Міжнародних конференцій провідних єгиптологів світу стародавня цивілізація набуває все нових і нових обрисів. Саме тут зародилися основи всіх знань, пізніше взятих на озброєння греками, римлянами, а потім європейцями.

Матеріал у посібнику представлено в п'яти розділах, де показано роботу вчених на останніх конференціях, схарактеризовано суспільство й владу в Древньому Єгипті, родинні відносини, розвиток науки і знань, проведено історичні паралелі та висвітлено окремі гіпотези щодо єгипетської цивілізації. Окремі розділи поглиблені й уточнені параграфами.

На закінчення хочеться навести міркування чеського археолога Бржетіслава Вахли про перспективи розвитку єгиптології: "Знайти нову піраміду фараонів нам уже мабуть не вдасться. У нас, наприклад, є інформація про всі об'єкти, які заховані під покровом пустелі. Є супутникові знімки досліджуваного нами місця, ми робили кропіткий геофізичний аналіз цієї області. Та багато пірамід і поховань згадуються в письмових джерелах. Питання лише часу, коли наші наступники до них доберуться" [2]. Тож єгиптологія не стоїть на місці.

Отже, поглиблення знань про єгипетську цивілізацію в XXI столітті вимагає від дослідників серйозного переосмислення всього накопиченого на сьогоднішній день письмового матеріалу та матеріальних пам'яток. Головне – не намагатися репрезентувати сенсаційне відкриття, досліджувати явище багатопланово, враховуючи всі версії й наукові гіпотези. При цьому необхідно розуміти, що й сучасна точка зору на ті чи інші події древньоєгипетської історії не може бути "істиною в останній інстанції". Єгипет продовжує залишатися таємницею для дослідників, лише поступово розкриваючи свої секрети. Проте дослідження таких перспективних галузей єгипетського знання, як медицина та фізика (зокрема, електроенергія), допоможуть розібратися в масштабі істинних знань єгиптян і значно можуть посприяти сучасній науці.

РОЗДІЛ 1. Міжнародні наукові конференції початку XXI століття та коло проблем із єгиптології.

XXI століття знаменувалося системним обміном знань між єгиптологами різних країн завдяки налагодженості в організації та проведенні конференцій міжнародного рівня, у ході яких було виявлено, що багато проблем з історії Стародавнього Єгипту потребують уточнення й перегляду в світлі сучасних підходів і досягнень історичної науки.

Так, у Каїрі 17-18 листопада 2004 року пройшла Міжнародна конференція, присвячена досягненням російської єгиптології, що була спочатку представлена широкому загалу в науковому огляді Ігоря Кузнецова. Конференція була організована Російським центром науки й культури та приурочена завершенню першого десятиліття роботи в Єгипті Центру єгиптологічних досліджень (ЦЄД) Російської академії наук. У заході взяли участь понад 40 науковців із різних країн світу, в тому рахунку й провідні співробітники

російських і зарубіжних університетів і музеїв, а також керівники європейських і американських археологічних інститутів, які розповіли про свої останні відкриття в Єгипті [12].

Провідні єгиптологи світу виступили з доповідями, серед яких особливо можна відзначити професорів К. Мухлестейна, І. Форстнер-Мюллер та Му-Чу Пу. Професор К. Мухлестейн з університету Брігам Янг на підставі вивчення єгипетських текстів, де згадуються біблійні персонажі, простежив механізми адаптації елементів єгипетської релігії інших релігійних систем. Му-Чу Пу (Китайський університет Гонконгу) провів порівняння дидактичної традиції в давньоєгипетській і китайській літературі та віднайшов нові паралелі, що стосуються повчань Середнього царства та епохи Чжаньго.

Із доповіддю про археологічні відкриття, пов'язані з додинастичними похованнями в Аварисі, розташованого в Дельті Нілу, виступила директор Австрійського археологічного інституту в Каїрі доктор І. Форстнер-Мюллер, яка на прикладі дослідження людських залишок довела, що навіть у ті часи рівень медицини в Єгипті був дуже високим. Д. Айгнер (Відень) підбив основні підсумки роботи спільної російсько-голландської експедиції, яка працювала в Телль Ібрагім Авад, що знаходиться в Східній дельті. Професор Мюнстерського університету Е.Греф виклав результати вивчення фіванської гробниці TT320, які проводилося Інститутом єгиптології і коптології Мюнстерського університету спільно з Центром єгиптологічних досліджень РАН, і яка помилково датувалася Пізнім царством [12].

Наслідком роботи конференції стала фотовиставка *"Лику Єгипту: минуле й сьогодення великої цивілізації"*, що відбулася 17 листопада Каїрі. Її відвідувачам представилася унікальна можливість побачити останні знахідки російських вчених-археологів, зроблені на території країни – розкопки царських мумій в Луксорі, розкопки в давньоєгипетській столиці Мемфісі, знахідки біля середньовічного християнського монастиря в Ель-Фаюм і Ранньодинастичному храмовому комплексі та поселеннях у Дельті Нілу [13].

Принципово новим здобутком даної виставки також були фотографії, зроблені під час підводних археологічних досліджень на середземноморському узбережжі Єгипту. Вчені Російського Інституту Єгиптології торік приступили до вивчення 20-кілометрової прибережної смуги в Олександрії, де знаходяться затоплені руїни портових споруд і будівель греко-римського періоду, про які не було відомо раніше. Результати представлені у фотографіях.

У межах конференції науковці виступили з доповідями про результати археологічних досліджень ЦЄД РАН в Єгипті, про історію російської єгиптології, російських істориків та археологів, які працювали в країні, участь російських реставраторів у відновленні коптських культурно-релігійних пам'яток, зокрема,

знаменитої каїрської "висячої церкви", що датується IV століттям нашої ери [13].

ЦЕД РАН проводить археологічні дослідження на території Єгипту з 1995 року. За рішенням президії РАН в 2001 році, в Каїрі було створено представництво ЦЕД – Російський Інститут Єгиптології в Каїрі. У даний час Російський Інститут Єгиптології здійснює археологічні роботи практично на всій території країни фараонів. Таким чином, результати роботи конференції стали передумовою нової масштабної Міжнародної конференції, що відбулася в вересні-жовтні 2009 року.

Отже, з 29 вересня по 2 жовтня 2009 р. в Москві, в будинку Президії РАН, відбулася I Міжнародна конференція *"Досягнення та проблеми сучасної єгиптології"*, організована Центром єгиптологічних досліджень РАН за підтримки Президії Російської академії наук.

Основна мета Міжнародної конференції – обговорення останніх досягнень в галузі єгиптології та єгипетської археології, а також новітніх гіпотез, висунутих дослідниками, які спеціалізуються на вивченні історії, культури, релігії і мов стародавнього, греко-римського й коптського Єгипту.

У заході взяли участь понад 50 науковців з різних країн світу. Церемонія відкриття конференції відбулася 29 вересня. З вітальною промовою до аудиторії звернувся віце-президент Російської академії наук А.Д. Некипелов. Його виступ був присвячений історії розвитку російської єгиптології, починаючи з XIX століття і аж до наших днів у контексті якісних зрушень..

Заступник міністра культури РФ А.Є. Бусигін підкреслив важливість співробітництва наукових установ із музеями та висловив зацікавленість Міністерства в обміні пам'ятками культури між Росією і Єгиптом, висловивши надію й на те, що найближчим часом буде організована виставка єгипетських старожитностей у Росії. Директор Всеросійського художнього науково-реставраційного центру імені академіка І.Е. Грабаря А.П. Владимиров розповів про спільні реставраційні проекти ВХНРЦ і ЦЕД РАН в Єгипті, що будуть стосуватися часткового відновлення руїн портових споруд і будівель греко-римського періоду.

Генеральний секретар Вищої ради із старовини доктор Захі Хавасс підкреслив роль і значення міжнародного співробітництва, тісних зв'язків між іноземними археологічними інститутами та місіями, які працюють в Єгипті. У своїй промові він високо оцінив унесок російських дослідників у розвиток єгиптології й у консервацію та реставрацію пам'яток культурної спадщини Стародавнього Єгипту. У своїй доповіді він зробив короткий огляд сучасного стану єгиптології як науки, висвітивши основні проблеми та досягнення єгипетської археології. Доктор Захі Хавасс також повідомив про новітні відкриття, зроблені в Єгипті, зокрема, про результати дослідження мумій Тутанхамона і

цариці Хатшепсут, нове бачення причин їхньої смерті. Про підсумки роботи російських єгиптологів і археологів на території найдавнішої столиці Єгипту, Мемфіса, розкриття змісту найдавніших ієрогліфів, які датуються IV тисячоліттям до н.е., розповіла директор Центру єгиптологічних досліджень РАН доктор історичних наук Г.А. Белова.

Засідання першої секції конференції було відкрито виступом Діани Лізеганг з університету Гейдельберга, присвяченого еволюції зображень царів і божеств в єгипетському мистецтві, а також їхньому впливу на масову свідомість населення Єгипту. Професор Нью-Йоркського університету Е.М. Рот зробила доповідь про взаємодію архітектури гробниць і давньоєгипетських жител в період Стародавнього царства [13].

Про роботу російських фахівців у Гізі повідомила доктор історичних наук Е.Є. Кормишева, директор Центру єгиптології імені В. Голенищева. В результаті геофізичних досліджень було знову відкрито кілька гробниць вельмож V династії, місце розташування яких вважалося загубленим. Мумії збереглися.

Виступ директора Французького інституту східної археології (Каїр), доктора Л. Панталаччі був присвячений результатам археологічних розкопок у Коптосі. У доповідях директора Швейцарського інституту архітектурних та археологічних досліджень стародавнього Єгипту К. фон Пілгриму та співробітника Інституту доктора В. Мюллера були викладені попередні результати за проектом порятунку пам'яток старожитностей у м. Асуані. Зокрема, важливим відкриттям при проведенні рятувальних робіт на території сучасного міста стала знахідка залишків оборонних споруд там, де в давнину проходив південний кордон Єгипту. Тобто, його території буди значно ширшими, ніж уявляли це дослідники попередніх століть і війни на землях Єгипту відбувалися частіше, ніж до цього вважали попередні дослідники.

Співробітник Британського музею доктор Н. Страдвік своїм виступом відкрив другий день конференції оглядом основних проблем розвитку фіванського некрополя, зокрема, пов'язаних із впливом антропогенного чинника на археологічні об'єкти. Доповідач приділив увагу питанням міської та ландшафтної археології, підкресливши необхідність збереження історично сформованого вигляду пам'ятників [13].

Л. Баве (Вільний університет Брюсселю) повідомив про роботу бельгійської археологічної експедиції на некрополі Шейх Абд аль-Курна, про повторне відкриття гробниці вельможі XVIII династії Аменхотепа, вперше знайденої 1886 р. Доктор М. Бетро, професор університету Пізи, продемонструвала віртуальну модель фіванської гробниці TT14 та виказала гіпотезу її реального призначення – поступового переходу до Царства Мертвих.

Захі Хавасс на розкопках у Гізі (2012 рік).

Серія виступів, пов'язаних з археологією та історією Фів, була продовжена в доповіді співробітника ЦЄД РАН С.В. Іванова про вивчення фіванської гробниці ТТ 23. Темою виступу К. Летерм (Університет Гента) стали нові методологічні підходи до вивчення техніки давньоєгипетської живопису на прикладі кількох приватних гробниць періоду правління XVIII династії. Доктор С. Іскандер, польовий директор Абідоського проекту Нью-Йоркського університету, повідомив про останні результати археологічних досліджень у храмі Рамзеса II й нові знахідки його особистих речей.

Виступ Е. Брока, співробітника Американського дослідного центру в Єгипті, було присвячено результатам реставрації ушкодженого під час пограбування саркофага Рамзеса VI та доцільності цієї реставрації. Е. Лорінг (науково-дослідний фонд "Гносарч", Базель) ознайомив аудиторію з результатами дослідження пігментів, що входили до складу фарб, які використовувалися при розписі саркофагів XXI династії із зібрання Національного єгипетського музею (м. Каїр). Д. Лоран (Вільний університет Брюсселю) порушив питання ідентифікації фрагментів колоса Сенусерта I, узурпованих Меренптахом і перенесених у Таніс під час правління XXI династії, які в даний час зберігаються в Національному єгипетському музеї (м. Каїр) і Єгипетському музеї м. Берліна. А.А. Горматюк (ВХНРЦ імені акад. І.Е. Грабар) повідомив про спільні проекти з реставрації пам'яток давньоєгипетського і християнського мистецтва, організованих ЦЄД РАН і ВХНРЦ імені академіка І.Е. Грабар.

Доктор Р. Пінтауді (Інститут папірусології "Дж. Вітеллі") відкрив третій день конференції доповіддю, присвяченою результатами археологічних досліджень у Антинополі. Доктор Е. Понс Меладу (Національний археологічний музей, м. Мадрид) підвела підсумки декількох сезонів робіт на пам'ятнику Оксірінху (ель-Бахнаса). У спільній доповіді А.А. Белової (ЦЕІ РАН) і Д. Фабр (Університет Поля Валері, Монпельє) повідомили про результати підводно-археологічних розкопок в районі стародавнього міста Гераклеона, де були відкриті нові мури, що датуються III тисячоліттям до нашої ери та віднайдені залишки їхніх оборонців, які значно відрізняються від мумій Нового царства.

Таким чином, Міжнародна конференція з нових проблем єгиптології 2009 року показала широкий попередній спектр роботи науковців і невичерпаність матеріалів і джерел для наступних евристичних відкриттів.

Як заявив декан факультету археології Каїрського університету доктор Мухаммад Хамза, наступна Міжнародна конференція *"Єгиптологія крізь епохи"* (9-10 вересня 2012 року) стала надзвичайно важливою подією для наукового світу Єгипту, адже вона спрямована на відродження активної діяльності в Єгипті та підтримку археологічних досліджень і відкриттів. За підтримки декана й була організована конференція. Роботу II міжнародної конференції *"Єгиптологія крізь епохи"* розділили на три секції: Стародавній Єгипет в епоху правління фараонів, елліністична Олександрія та раннє Середньовіччя в арабо-мусульманському Єгипті. За словами головного куратора Міжнародної конференції доктора Абдель Халіма Нуреддіна, найпопулярнішими темами доповідей цьогорічної конференції стали: медицина Стародавнього Єгипту, різні способи бальзамування в епоху фараонів, виготовлення папірусу і система водопостачання в Стародавньому Єгипті. Серед відомих імен Міжнародної конференції – відомий німецький вчений-єгиптолог і археолог, автор книги про культурну революцію в Давньому Єгипті Герман Шлегель, уривки праць якого будуть представлені в нашому посібнику [14].

Секцію, присвячену Стародавньому Єгипту в епоху правління фараонів, очолив доктор П. Ніколсон з університету Кардіффа (Великобританія). У своїй доповіді, де аналізувалися міжнародні зв'язки Єгипту, вчений зробив висновки про важливе значення скла в товарообігу Єгипту епохи Нового царства, співвідношенні імпорту та експорту скляних виробів. С.Є. Малих, співробітник Інституту сходознавства РАН, розповіла про результати вивчення керамічного матеріалу, знайденого в ході роботи російської археологічної місії в Гізі, що значно стародавні ший, ніж раніше вважали, й датується VI тисячоліттям до н.е. У доповіді доктора Е. Чіампіні (Університет Ка-Фоскарі, м. Венеція) було приділено увагу культурним контактам між Персією і Давнім Єгиптом у Пізній період.

Виступ доктора С. Карамелла (Єгипетський музей, м. Турін) було

присвячено випадкам "обміну" лікарями між єгипетськими і близькосхідними правителями, засвідченим в документах Амарнського архіву (Єгипет) та архіву в Богазкеї (Хетське царство). С. Петачі (Університет Шарля де Голля, м. Ліль) торкнувся проблеми взаємовпливу давньоєгипетської і нубійської культурних традицій на прикладі аналізу зображень жінок з розвиненою стеатопігією в давньоєгипетському і кушитському мистецтві.

Виступ С. Ярцева, співробітника Державного педагогічного університету імені Л.М. Толстого (м. Тула), було представлено свідченнями існування культу богині Ізіді у варварських племен Північного Причорномор'я в IV-V ст. н.е. Доктор А.-А. Маравелія (Музей Бенаки, м. Афіни) проаналізувала астрономічні та космографічні елементи в давньоєгипетській "Казці про потерпілого аварію корабля". О. П'янічук (Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна) на підставі вивчення магічних текстів епохи Середнього царства виявила деякі нові аспекти міфологічної свідомості древніх єгиптян, яка складалася з чітких уявлень про Всесвіт [14].

Доповідь Є. Барбаш (Бруклінський музей, м. Нью-Йорк) було присвячено дослідженню текстів і зображень давньоєгипетської "Книги мертвих" на завісах і бинтах мумій із зібрання Бруклінського музею. Проблеми палеографічного вивчення папірусів "Книги мертвих" Пізнього періоду, що зберігаються в музеї Академії етрусків Кортонна, були розглянуті в доповіді Г. Розаті з Університету Флоренції. Прийшли висновку, що тексти є неповними, і їхні частини не записували тут навмисно, а приховували в інших місцях.

В.В. Солкін (Асоціація "Маат", м. Москва) розповів про колекцію давньоєгипетських папірусів із зібрання Російської національної бібліотеки (м. Санкт-Петербург). Є.Г. Толмачова (ЦЄІ РАН) проаналізувала значення образу "двох птахів Бену" на розписах саркофагів XXI династії. У виступі співробітника ЦЄД РАН А.Б. Давидової йшлося про особливості архітектурного вигляду храмів Сарапіса в Єгипто-греко-римського періоду, та синкретичне поєднання культу бика в обох релігіях.

Наступні доповіді були присвячені результатам археологічних досліджень у Фаюмській оазі, а також перспективам застосування новітніх технологій в єгипетській археології. Доктор Я. Шоу з Університету Ліверпуля повідомив про результати роботи археологічної місії в Медінет аль-Гуроб, де в період правління XVIII династії розташовувався царський гарем. Доктор В. Годлевський (Інститут археології Варшавського університету) ознайомив аудиторію з результатами дослідження некрополя в Наклуні, датованого VII-XIII століттями. А.А. Крол (ЦЄД РАН) висвітлив основні підсумки семи сезонів роботи експедиції ЦЄД РАН із реставрації пам'ятника Дейр аль-Банат (Файумська оаза), що проводилася спільно з Інститутом біоархеології (Великобританія). За цей час було досліджено

221 поховання, в тому числі знайдено кілька мумій, обличчя яких прикрашали позолочені маски [15].

У доповіді співробітника ЦЄД РАН А.А. Войтенко були представлені попередні результати реконструкції коптського поховального обряду на підставі вивчення понад 40 поховань некрополя Дейр аль-Банат. Методичні і технологічні прийоми реставрації та консервації археологічного текстилю на основі досвіду роботи з тканинами некрополя Дейр аль-Банат були викладені в доповіді Н.П. Синіциної (ВХНРЦ імені акад. І.Е. Грабаря).

Про важливість геофізичних досліджень у ландшафтній археології на прикладі робіт на пам'ятках центральної Дельти повідомили в спільній доповіді доктор Дж. Роуланд (Брюссельський королівський музей мистецтва та історії) і К. Стратт (університет Саутхемптон, Великобританія). У спільному виступі А. Кукель і В. Сельгінса (Латвійський університет, м. Рига) говорилося про проект зі створення інформаційної системи (GIS) архітектурних об'єктів комплексу ступінчастою піраміди фараона Джокера в Саккарі. Доповідь доктора К. Уілкінсон, доктора К. Рина (університет Данді, Великобританія) і доктора Ф. Канца (Медичний університет Відня, Австрійський археологічний інститут) були присвячені комп'ютерній реконструкції вигляду сестри останньої єгипетської цариці Клеопатри – Арсіної та можливостей даної технології для відтворення точного зовнішнього вигляду власників мумій. К. Колосов (Державна публічна науково-технічна бібліотека, м. Москва) висвітлив основні підходи до створення комп'ютерних археологічних баз даних.

Робота секції з історії єгипетських християн – коптів – була відкрита доповіддю доктора М. Мейєра (Університет Чепмена, США), який присвятив свій виступ Євангелію від Іуди: історії його знахідки, деяким проблемам його інтерпретації, місцем, яке займає Євангеліє в апокрифічній, гностичній і ранньохристиянській літературі. У доповіді Д. Ромашова (Інститут іудаїстики, м. Санкт-Петербург) розглянуті питання поширення іудейської культурної традиції в Олександрії у греко-римський період на прикладі вивчення олександрійських медичних текстів. У своєму виступі К. Шалл (м. Париж) приділила увагу місцю коптського чернецтва в сучасному Єгипті та в єгипетській християнській культурі. Ш. Садек аль-Генди з Університету Айн-Шамс (м. Каїр) доповіла про результати дослідження впливу стародавнього коптського мистецтва на сучасне та збереженню в ньому споконвічних традицій.

У ході трьох Міжнародних конференцій із проблем єгиптології XXI століття знайшли висвітлення й найновітні евристичні відкриття. Так, доктор К. Шалл представила фотографії й свідчення про найдавніший човен фараонів, віднайдений у Єгипті (2012-07-26 11:25). Французькі археологи виявили приблизно 5000-літній човен фараонів під час експедиції в Абу-Раваш, на захід

від Каїра. Таку заяву зробило в середу, 25 липня, й Міністерство предметів старовини Єгипту (газета Egypt Independent). Човен належить часам епохи фараона Дена (Удіму) Раннього царства Стародавнього Єгипту, приблизно 3000 р. до н.е. "Він у хорошому стані", – сказав міністр предметів старовини Мохамед Ібрагім Алі. За його словами, французький Інститут східної археології проводив розкопки в даній області, де і були виявлені залишки дерев'яного човна, який складалася з 11 шарів місцевої деревини, кожен 6 м завдовжки і 1,5 метра завширшки. Алі також сказав, що знахідку передали Каїрському музею для відновлення. Пізніше він буде виставлений в Національному музеї Єгипетської цивілізації. Хусейн Абдель Базір, генеральний спостерігач проекту Великого єгипетського Музею, який планується відкрити в Гізі в 2013 р., зазначив, що човен використовувалася для поховання, і що стародавні єгиптяни раніше залишали його поряд із мертвими, щоб ті могли скористатися ним в майбутньому житті. Хусейн Абдель Базір згадав, що, спираючись на дане відкриття, можна стверджувати, що ще у 1954 році єгипетський археолог виявив в піраміді Гізи те, що цілком може бути 43-метровим поховальним судном фараона Хуфу (Хеопса), зробленим з кедр. Зараз 4500-літній неушкоджений човен демонструється у піраміді [15].

Відомий німецький археолог і вчений-єгиптолог Герман Шлегель, який вже понад десять років досліджує епоху фараонів у Єгипті, у своєму новому дослідженні дійшов висновку, що Нефертіті була причиною масштабної культурної революції в Давньому Єгипті. В інтерв'ю одній із популярних газет Німеччини "Süddeutsche Zeitung" єгиптолог Герман Шлегель зазначив, що Нефертіті була не лише легендарною дружиною фараона Ехнатона, яка здобула славу своєю красою, а й рушійною силою для революційних змін у культурі й політиці свого часу. Як відомо, Нефертіті була головною царською дружиною давньоєгипетського фараона XVIII династії Ехнатона, якому вдалося здійснити релігійну реформу, змінивши політеїстичну релігію на монотеїзм бога Атона.

Німецький учений довгий час займався археологічними розкопками в єгипетському селищі Карнак, що знаходиться на місці стародавньої столиці Верхнього Єгипту Фів, неподалік туристичного міста Луксор. Рукописи і сувої, які вдалося знайти археологічній групі на чолі з Германом Шлегелем у храмових комплексах Карнаку, стали підтвердженням нової теорії вченого. Розшифрувавши більшість рукописів і сувоїв Герман Шлегель дійшов висновку, що Нефертіті зіграла ледь не головну роль у релігійній реформі і культурній революції свого часу, дружина фараона підтримувала всі види мистецтва, одночасно намагаючись надати їм роль рупора нової релігії.

"Постанови" конференцій і суспільно-політична ситуація в Єгипті. У "Постановах" трьох конференцій мова йшла й про повернення ціннісних

артефактів із країн Заходу назад до Єгипту. Після проведення Міжнародної конференції єгиптологів *"Єгиптологія кризь епохи"* (9-10 вересня 2012 року) суд Каїра постановив повернути цінні артефакти епохи правління Клеопатри на батьківщину (2012-09-18). Згідно з постановою адміністративного суду Каїра до Єгипту мають повернутися 179 цінних артефактів епохи правління Клеопатри (51 р. до н.е. – 30 р. до н.е.), що зараз знаходяться в США. Про це повідомляє інформаційний портал moheet.com. За наказом колишнього прем'єр-міністра Єгипту Ахмеда Назіфа, ця партія дорогоцінних артефактів повинна бути представленою на міжнародних художніх виставках, які незабаром відбудуться в Нью-Йорку і Чикаго. Однак адміністративний суд Каїра прийняв рішення задовольнити позов генерального директора відділу археологічної документації при міністерстві старожитностей Єгипту Нур Абдель Самад, в якому він апелює до закону № 117 з охорони старожитностей. За словами самого Нур Абделя Самада, основним мотивом його позову було бажання вберегти безцінні пам'ятки Стародавнього Єгипту від копіювання або крадіжки за кордоном. Цю пропозицію підтримали єгиптологи всього світу.

У колекцію старожитностей епохи еллінізму в роки правління останньої цариці Єгипту Клеопатри з фондів Єгипетського музею в Каїрі входять численні античні статуї і бюсти, цінні археологічні пам'ятки з храмових комплексів Стародавнього Єгипту і вишукані золоті прикраси. Згідно пунктів закону № 117 1983 року цю колекцію із 179 стародавніх артефактів мають право віддавати на експозиції лише на території Єгипту. Як зазначив генеральний директор відділу археологічної документації Нур Абдель Самад, це не єдиний його позов про повернення старожитностей у Єгипет. Адміністративний суд Єгипту повинен розглянути позови про повернення 123 і 149 цінних артефактів, які належать до епохи правління легендарного фараона Тутанхамона, з Японії та США. Як повідомляло ІА УММА, 22 серпня митна служба міжнародного аеропорту Каїра зірвала спробу контрабандного вивезення цінних артефактів з країни [48].

На вимогу вчених-єгиптологів США також мають повернути Єгипту артефакти з гробниці Тутанхамона. Захі Хавасс присвятив багато сил і енергії поверненню цінних археологічних знахідок у Єгипет. Музей Метрополітен у Нью-Йорку у вівторок, 2 серпня, відправив до Єгипту 19 артефактів із гробниці фараона Тутанхамона, які перебували в США ще з 1948 року. У Сполучені Штати артефакти були відправлені після того, як музей Метрополітен закритий у Єгипті штаб своєї експедиції. Упродовж цих років Каїр неодноразово намагався довести, що вивезені об'єкти належать йому. США та Єгипет домовилися про повернення древніх цінностей у листопаді минулого року. Тоді єгипетський археолог і історик Захі Хавасс розповідав, що серед іншого в Каїр повернуться мініатюрний бронзовий пес, фрагмент браслета у формі сфінкса й намисто.

Артефакти будуть виставлені у Великому єгипетському музеї в Гізі, який довго знаходився на реконструкції і був знову відкритий в 2012 році [55].

Захі Хавассу вже вдалося домогтися повернення з США стародавнього саркофага, конфіскованого на американській митниці 2008 року. Він також бореться за повернення до Єгипту бюста Нефертіті з Берліна і Розеттського каменю з Британського музею. Захі Хавасс – єгипетський археолог і історик Стародавнього Єгипту, колишній Генеральний Секретар Вищої ради із старовини, один із визнаних авторитетів у сучасній єгиптології. Захі Хавасс активно займається популяризацією історії та культури Стародавнього Єгипту за допомогою телевізійних документальних серіалів, а також виступає за повернення Єгипту археологічних скарбів, вивезених в зарубіжні музеї. У березні цього року єгиптолог після звинувачень у зникненні експонатів подав у відставку, заявивши, що не може більше відповідати за збереження давньоєгипетських старожитностей в умовах революції в Єгипті.

Завдяки “Постановам” конференцій Каїрський музей повернув 40% розграбованих експонатів. На щастя, нічого особливо цінного вкрадено не було. Він повернув у свою колекцію лише 23 об'єкта з 54, які були вкрадені під час січневої революції в Єгипті. Про це в інтерв'ю РБК повідомив директор музею Тарек ель Аваді: "Ми сподіваємося найближчим часом повернути назад всі відсутні предмети", – заявив він. Відразу після того як сили поліції і армії взяли під захист музей, деякі артефакти були знайдені й відправлені до реставраційної лабораторії. "Перелік (украдених предметів) ми відправили в ЮНЕСКО, Інтерпол та інші організації, що могли б допомогти поверненню артефактів", – сказав Аваді. Після цього через тиждень поліція затримала першу групу мародерів, у яких на руках перебувало 12 артефактів з числа зниклих. "Заарештували чотирьох грабіжників, а через два тижні – ще трьох мародерів, повернуто п'ять артефактів. Минулого тижня поліція затримала ще одну групу грабіжників, у яких на руках виявилось чотири артефакти", – повідомив директор музею. Проте він упевнений, що вкрадені цінності не могли потрапити за кордон, бо викрадачі не були професіоналами й не могли вивезти ці артефакти за межі Єгипту.

Директор музею також висловив думку, що "нічого особливо цінного з колекції експонатів не пропало, бо вони знаходяться в особливому приміщенні під спеціальною охороною". Загальний збиток для музею від мародерів визначений незначним, грабіжники намагалися проникнути через двері й постраждали, насамперед, дверні замки, вікна, частково – деякі сенсори і датчики системи безпеки. Було пошкоджено 13 вітрин. За його словами, деяким плюсом у нападі на музей виявилось те, що мародери були непрофесіоналами й шукали артефакти у темних приміщеннях (у музеї принципово було відключено світло), де нічого не змогли побачити, бо не мали навіть ліхтарів.

Досягнення чеської єгиптології. Чеські єгиптологи відзначили 50-літній ювілей археологічної роботи в Єгипті черговим відкриттям. Вони виявили поховання принца Веркалгора, який імовірно був родичем фараона IV єгипетської династії Менкаура [Мін-куу-Ріа, дослівно “непохитний дух Ра”], будівельника третьої піраміди в Гізі, роки правління 2520-2480 до н.е., після фараона Хафра.

У Гізі фахівцям робити нічого, знайдені там пам'ятки Стародавнього Єгипту вже досліджені, тому чеські єгиптологи працюють в іншому некрополі в *Абусирі*, що знаходиться в передмісті Каїра. Від уряду Єгипту вони отримали дозвіл на проведення археологічного дослідження найвищого рівня – “excavations”, тобто розкопки.

Піраміди в Абусирі зберігають секрети V династії, тієї, яка правила після фараонів, похованих у Гізі. Тут уже відчувається занепад великого царства: будівлі не настільки величні, якість будівельних матеріалів посереднє, тому піраміди в цьому некрополі майже всі зруйновані і засипані піском. Проте під ґрунтом досі знаходять абсолютно незаймані усипальниці жерців і сановників.

Мирослав Вернер, керівник чеської експедиції в Єгипті, дав наступну оцінку проведеним роботам: “Буквально кілька тижнів тому в Абусирі ми виявили усипальницю принца Веркалгора, який жив приблизно в роки правління передостаннього єгипетського фараона IV династії Менкаура. У цій гробниці є ієрогліфи з ім'ям Менкаура, яке ще не зазначено в картуші, бо в картуш записувалися лише імена тих царів, які вже знаходилися при владі. Тобто, ми знайшли його ім'я ще до того, як він став фараоном.

Ця знахідка доводить зв'язок абусирських правителів із фараоном Менкаура і його наступником Шепсескафом. Доки генеалогічні зв'язки IV і V династій повністю не встановлено. Сьогодні проходять дослідження в нещодавно відкритій чеськими археологами “Безголовій піраміді”. Її план та артефакти, що там вдалося виявити, допоможуть у подальшому дослідженні, бо ми вважаємо: існує зв'язок між цією пірамідою і тієї, яку ми відкрили в Абусирі” [15].

Єгиптологам рідко вдається знайти нерозграбовану гробницю. Найчастіше вони змушені задовольнятися тим, що залишили після себе декілька поколінь піратів пустелі. Чеським ученим двічі пощастило, вони виявили недоторкане поховання сановника Неферінпу, який за 24 століття до нашої ери був довіреною особою фараона Неусерра, головою суду, верховним жерцем богині правосуддя Маат і бога сонця Ра. У Стародавньому Єгипті високопоставлені чиновники одночасно займали церковні та світські посади.

В усипальниці Неферінпу знайшли посуд : 75 вапнякових горщиків, у яких була їжа для покійного, а також десять пивних глечиків . До речі, єгиптологи з інших країн жартують, що чехи виявляють особливий інтерес до вивчення

Стародавнього Єгипту саме тому, що єгиптяни, які жили під час правління фараонів V династії, теж любили пиво. Унікальною знахідкою можна вважати предмети зі самого саркофага: золоті намиста, браслети з фаянсових намистин, а також багато прикрашений посох і жезл, що свідчать про знатне походження.

“Це була найбільша знайдена нами не царська гробниця, фундамент якої – 50 на 42 метри, – розповідав Бржетіслав Вахла. – У її надземній і підземній частині знаходяться майже 40 кімнат. Це усипальниця придворного радника, верховного судді та керівника всіх будівельних об'єктів фараонів V династії. Ця людина, яка народилася в простій сім'ї, зробила запаморочливу кар'єру! На стінах цієї усипальниці дуже гарні, зроблені з вапняку, барельєфи із супровідним текстом. Там зображені сцени з життя хліборобів і ремісників із діалогами зображуваних героїв. Наприклад, там є сцена в м'ясній крамниці. Вирізається серце в молодого вола. Зображено тварину, над якою схилилися м'ясники. Один іншому каже: “Поспішай, тримай міцніше, ось-ось прийде радник”. А другий відповідає: “Так, зроблю, як накажеш” [65, с. 34].

“Знайти нову піраміду фараонів нам уже не вдасться, – міркує чеський єгиптолог Бржетіслав Вахла. – У нас, наприклад, є інформація про всі об'єкти, які заховані під покровом пустелі. Є супутникові знімки досліджуваного нами місця, поховання в Абусирі, ми робили геофізичний аналіз цієї області. Також копітку вивчаємо вже знайдені предмети. Багато пірамід і поховань згадуються в письмових джерелах. Питання лише часу, коли наші наступники до них доберуться” [53, с. 41].

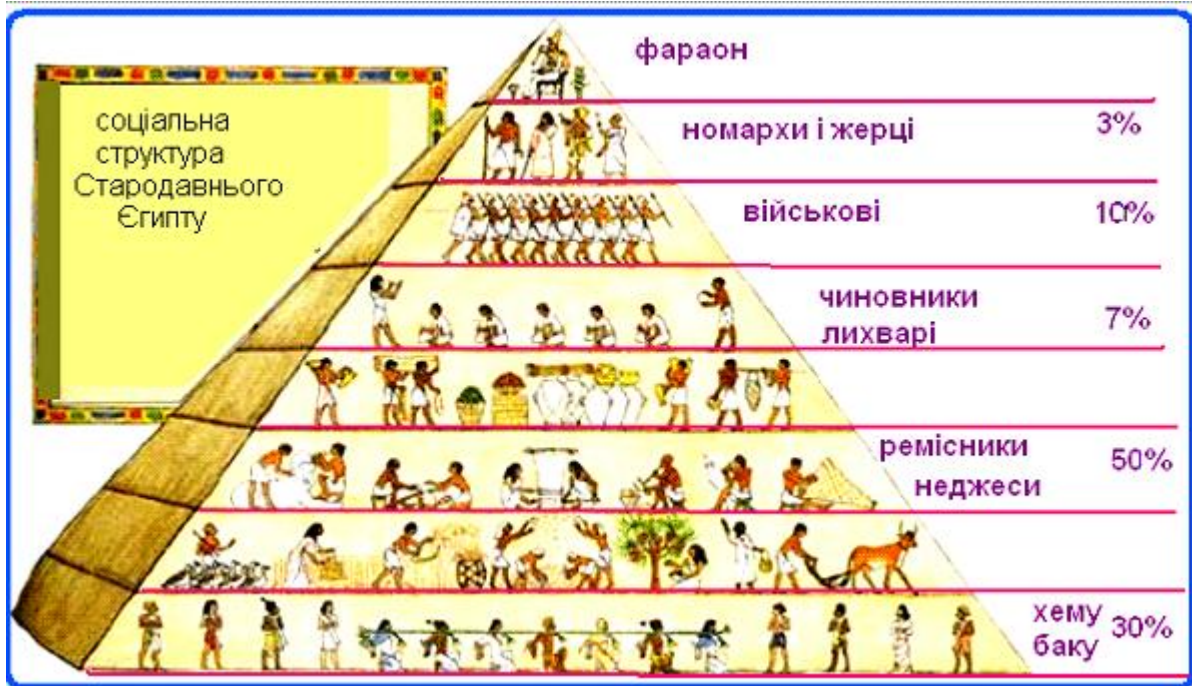
Таким чином, робота трьох міжнародних конференцій з єгиптології XXI століття, відкриття чеських спеціалістів стосувалася всіх аспектів історичного розвитку Стародавнього Єгипту і, в першу чергу, питань суспільних відносин, економіки, війни й культури. Проте в них простежуються дещо нові погляди на окреслені проблеми, проведення нових історичних паралелей у часі, розкриття таємниць правління окремих фараонів, визначення кола питань, що будуть досліджуватися найближчим часом. Про це докладніше мова піде в наступних розділах.

РОЗДІЛ 2. Суспільство і влада в Стародавньому Єгипті

§ 1. Суспільство й суспільно-політична думка Стародавнього Єгипту.

Потому, як минуло 6000 років, важко відтворити повну картину повсякденного життя Стародавнього Єгипту. Як і при вивченні історії будь-якого іншого суспільства, доводиться констатувати: все, що залишилося, – це матеріальні речі, що належали заможним людям, особливо правителям. У той час, коли дивовижні будівлі, предмети мистецтва й вироби свідчать про витонченість і багатство верхівки єгипетського суспільства, вони мало що можуть

розповісти про життя простих людей. Письмові джерела також здебільшого розповідають про правителів і ритуали. І якщо наші знання про життя нижчих верств суспільства все ще залишаються обмеженими, можна сміливо стверджувати, що заможні єгиптяни та знать вели розкішний спосіб життя. Комфорт і чистота посідали чільне місце в їхньому житті, а найзаможніші люди мали чимало слуг і рабів для виконання хатніх робіт.

Соціальна структура Стародавнього Єгипту, враховуючи консервативний застійний характер його розвитку, формувалася поступово. На початок Середнього царства нарешті оформлюються основні її складові. У найдавніший період всі жителі Стародавнього Єгипту поділялися на основні стани населення: фараони та їхній бюрократичний апарат, номархи-аристократи, жерці, військові, торгівці, немху, ремісники, селяни, хеменесут (царські напівраби), баку (раби). Цей поділ суспільства на стани не міг не відобразитися на суспільних і родинних відносинах, а також на традиційній культурі.

Фараони, які вели свій родовід від найстародавніших аристократичних родів Єгипту, намагалися оточити себе відповідним бюрократично-державним апаратом, щоб протистояти родовій аристократії номархів. Останні в епохи всіх царств успішно конкурували з родиною фараонів. У період Стародавнього царства в зв'язку з недостатньою економічною та військовою незалежністю окремих номів, їхні правителі не могли обійтися без допомоги центру в особі фараона. Влада правителя на зорі цивілізації була достатньо сильною. У силу внутрішнього економічно-військового розвитку окремих єгипетських областей їхні правителі вже не мали особливої необхідності в допомозі центру. Тому доба Середнього царства стала для фараонів небезпечною: палацові змови,

організовані групами номархів-заколотників, стали звичайним явищем і фараони часто були проти цього безсилі. У період Нового й Пізнього царств фараони перетворилися на маріонеток у руках вищого жрецтва і їхня влада стала фіктивною.

Тутанхамон й Анхесемена

На сьогодні вже встановлено, що в кожного з фараонів було п'ять імен, останні два з яких представляли ім'я, що давали при коронації, три ж інших родових імені вписувалися в картуші. За життя фараони користувалися іменем, під яким коронувалися. Наприклад, Рамзеса II звали Усермаатра. Проте навіть серед сучасних учених прийнято називати фараонів родовим іменем, таким як Рамзес. Плутанина з іменами відбувається від застосування різних способів транслітерації, а ще й тому, що іноді фараонів називають іменами, які відомі нам із античної літератури. У греків Аменемхета називали Аменеммесом, Аменхотепа – Аменофісом, Сеті – Сетосом, Шишонка – Сусакімом. У нашому посібнику вживаються написи, що не відходять далеко від звичних, але по можливості і не віддаляються від оригінальних древньоєгипетських.

Номархи-аристократи мали землі, армію рабів, знаряддя праці, стада худоби, золото. Вони завжди могли заперечити верховну владу фараона, очолити повстання проти нього. Своє особисте життя вони намагалися

побудувати на зразок звичаїв фараонів. Кожний номарх у якості власної адміністрації мав розгалужений управлінсько-бюрократичний апарат. Ураховуючи той факт, що номархи були спадковими аристократами й повними хазяїнами в своїх вотчинних володіннях, кожний ном уявляв собою „державу і державі“. Оскільки номархи походили з таких же стародавніх родів, як і фараони, то часто не визнавали верховну владу й на неї посягали. Особливо ці тенденції стали відчутними в добу Середнього царства. У Стародавньому Єгипті не було поєднання місцевої і централізованої влади: називаючись „слугою царя“, номархи практично не контролювалися фараоном, що й призводило до сепаратистських настроїв і численних заколотів у боротьбі за владу. Влада номархів послабилася лише в період Нового царства, коли посилювалися позиції амонівського жрецтва.

Жерці зосереджували в своїх руках духовну владу над суспільством, більшою мірою не мали власних сімей. Жерці були замкненою „кастою“ древньоєгипетського суспільства. Всі їхні таємниці знали лише „посвячені“ в стан жрецтва. Існує думка, що єгипетські „духовники“ були „спадщиною“ від попередньої цивілізації, яка загинула внаслідок внутрішніх катаклізм, й тому так ретельно вони охороняли від інших „сакральне знання“. Особливо ці тенденції посилювалися зі ствердження культу бога „Амона таємничого“ і перенесенням столиці до Фів. У періоди Нового й Пізнього царств жерці зосередили в руках могутню владу, практично усунувши фараонів з поста „корманчів“ державою.

Амонівське жрецтво

На сьогоднішній день завершено дебати стосовно того, чи мало єгипетське жрецтво свої родини, чи для них також були встановлені правила на зразок

середньовічного “целібату”? Отже, жерці мали свої родини, дітей, окрім лише тієї верхівки жрецтва, яка безпосередньо керувала храмами міста – верховні жерці-настоятелі храмів. Для єгипетських жриць, які приймали посвячення (в першу чергу – жриці храму Ізиди), заміжжя категорично заборонялося.

У Древньому Єгипті практично кожному із божеств будували храми. Проте найбагатшими храмами стали святилища бога Амона, зі ствердженням культу якого в якості головного божества, коло жерців, посвячених у його таємниці, значно зрослося. Багатство жрецтва складало земельні наділи з приписаними до них селянами, а також величезні пожертви фараонів на храми, особливо після вдалих військових походів.

Велику роль відігравала окрема верства серед жрецтва – музиканти. Їх навчали музиці й музичній грамоті в спеціальних жрецьких школах при „Будинках життя“. Древні єгиптяни називали музику „хі“, що в перекладі означає „задоволення“. Особливою популярністю користувалися „хейрономи“, керівники духовних єгипетських хорів. Саме тут зародилося мистецтво диригування водночас великою кількістю співаків та інструменталістів. Музиканти володіли частиною земель, які належали храмам. Вони були в особливій честі серед вищого жрецтва – їм дозволялося навіть сидіти в присутності фараонів [69, с. 57].

Військові після часів Середнього царства, як правило, були найманцями (одна із категорій хемунесут або немху), жінок купували або завойовували, дітей намагалися не мати, або не знати про їхнє народження. Ополчення Стародавнього царства поступилося місцем професійній армії, частину якої складало хемунесут, частину – іноземці. Верхівка армії була представлена аристократичними єгипетськими родами, верховний військовий начальник (командувач армії чи особистий охоронець царя) обов’язково мав бути далеким родичем фараона.

Здебільшого давні єгиптяни вели бої за однією схемою. Спочатку лучники, які стояли на колісницях, засипали ворога градом стріл, а потім їх змінювали металеві списи. У завершальній стадії, коли лави ворога вже було зруйновано, до бою ставали мечники з кинджалами або короткими мечами. Цією зброєю вони в основному різали, а не кололи, тому леза часто робили з бронзи, бо вона твердіша за мідь, отже, довше зберігає гостроту. Кинджали були прикрашені тонким різьбленням. Такі знайшли свого часу в гробниці Тутанхамона.

Давньоєгипетська армія була добре організованою та дисциплінованою. Зазвичай, воїни становилися в шеренги по 50 чоловік і йшли назустріч ворогові. Фараони майже завжди брали участь у битвах. Найрозповсюдженішою зброєю в армії давніх єгиптян були списи та бойові сокири, які найчастіше виготовляли з

бронзи й прикрашали різьбленням. Броня воїнів відрзнялася легкістю та складалася з шоломів і великих дерев'яних щитів, що використовувалися для захисту від стріл і списів ворога.

Египетські колісниці

Египтяни, розпочинаючи війну, просили в богів захисту і допомоги, щоб перемогти ворога. Бої велися дуже поважно й церемоніально, армію супроводжували сурмачі. На колісниці фараона закріплювали жердину з головою барана та символом сонця, що представляв бога Амон-Ра. Зображення інших богів могли також супроводжувати армію (наприклад, зображення Хансу — бога місяця).

Особливу верству населення складали *“немху”* – служиві люди. До таких належали чиновники всіх категорій, військові найманці середніх рангів, лікарі, торгові агенти фараона, царські ремісники. Всі вони були на утриманні держави. Їхнє жалування залежало від кількості податків, що надходили до царської скарбниці. *“Немху”* були захищені царським судом від посягань на їхнє майно та права знаттю. Особливо посилювалося становище цієї верстви за правління Хоремхеба (XVIII династія, Нове царство) [65, с. 144].

Ремісники працювали на власника майстерні, або самі мали невеликі майстерні, намагалися своїх дітей привчити до відомої їм праці, щоб передавати її в спадщину. Найбагатші з них мріяли про блискучу власну кар'єру своїх дітей. У добу Середнього царства окремі майстри мали великі майстерні, де ви використовували найману працю збіднілих робітників. Такі великі власники іноді

навіть були спроможними побудувати для себе власні піраміди. Частина ремісників працювала в царських майстернях. Ремісники Стародавнього Єгипту мали великі родини. Їхні дружини й діти могли продовжувати займатися професією голови сім'ї – чоловіка. Якщо ж вони були багатими, то могли навчати своїх дітей у школах престижних „шістьох будинків“ і в майбутньому бачити їх або в якості жерця, або ще краще – писарем [6, с. 13].

Селяни (неджеси) мали невеликі наділи землі, знаряддя праці, трохи худоби [6, с. 12]. Землероб в Єгипті створював своєю працею набагато більше продуктів, ніж видобував мисливець. Ґрунт у долини Нілу давав великий урожай, особливо після розливу річки, коли на березі залишався поживний мул. Людина могла виростити тут хліба й худоби більше, ніж було необхідно для його прожитку. Стало вигідним змушувати інших людей працювати на себе й отримувати від них частину виготовлених ними продуктів праці. Відібраний хліб і худобу можна було обміняти на мідь, золото, срібло і на вироби ремісників.

Так, у Стародавньому Єгипті з розвитком землеробства з'явилася можливість використовувати працю людей середнього достатку. У стародавньому Єгипті склався численний стан общинного селянства. Селяни обробляли більшу частину землі. Вони мали невеликі наділи землі і вели свої господарства. Селяни повинні були віддавати шляхетним людям частину зібраного на своїх ділянках врожаю і частина приплоду худоби, будувати канали і дамби для зрошення земель. Пізніше це почнуть називати податками й відробітками на користь держави. В добу Середнього царства, коли община буде частково зруйнованою, виділяться „великі неджеси“ (свого роду куркулі), які також почнуть запроваджувати у власних господарствах найману працю. Такі неджеси прокопають великі канали від Нілу до незаболочених пагорбів.

Рівень достатку єгиптянина вимірювався кількістю тварин, якими він володів: кіз, гусей, а особливо – великої рогатої худоби. Писарі (скриби) докладно відзначали, якими багатствами володів кожний вільний громадянин. Відповідно до цих записів вільні єгиптяни обкладалися державним податком.

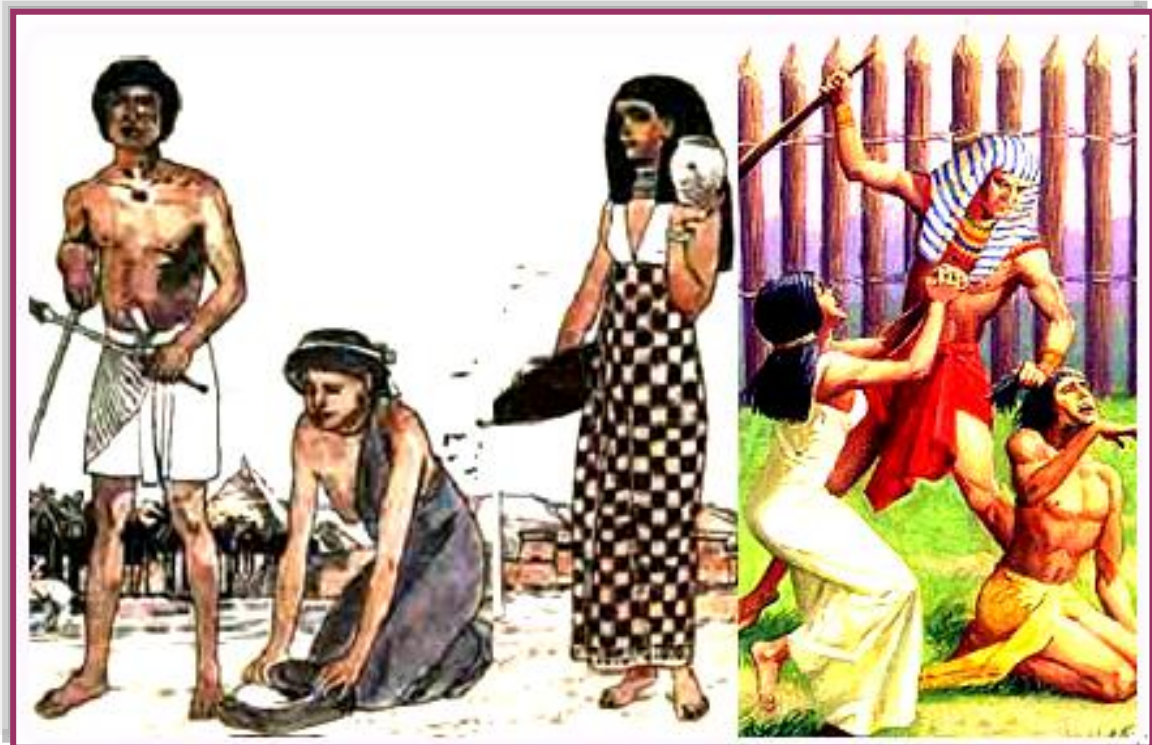
Життя селян і ремісників у Стародавньому Єгипті було нелегким, але кращим, ніж у інших країнах Сходу в ті часи. Більшість селян працювало на полях, інші були зайняті на будівництві. Коли їхні діти підростали, вони часто працювали слугами в забезпечених родинах, або перетворювалися на „хему“. Проте більшість із них продовжувала займатися справою своїх батьків.

Основою основ давньоєгипетського суспільства були „царські хему“.[12] Ця категорія була основною в давньоєгипетській соціальній структурі, тому без дослідження її життя неможливо скласти скільки повне уявлення про єгипетський соціум взагалі. Проте доступний матеріал на сьогоднішній день ще достатньо мізерний. Ми знаємо, що хему були добровільними рабами, однак

найчастіше вони продавали свою незалежність царю й царським людям. Вони мали все необхідне в порівнянні з бездомними – дах над головою, їжу. Заробітну плату їм ніхто не платив, бо вони відробляли за те, що їм дали. Є випадки, коли хему вступали в шлюб, проте становище таких сімей було неповноцінним.

Царські хему в епоху Середнього царства охоплювали майже всі стани населення Єгипту і протиставлялися працівникам, увезених в країну ззовні. [34] По досягненні певного віку вони розподілялися за професіями, ставали землеробами, ремісниками, воїнами. Хему працювали в царських і храмових господарствах, але й приватні господарства представників знаті також набирали працівників із їхнього числа. Жінки цієї ж верстви були садівницями, прядками, служницями, танцівницями [43, с. 168].

На Мюнхенській та інших стелах царські хему називаються „власністю“, що належить приватній особі. Однак хему були „рабами“ не свого безпосереднього пана, а „рабами царя“, і лише в такій якості могли бути власністю (в давньоєгипетському розумінні) приватних осіб. А. Ерман зазначає, що Середньому царству взагалі було чужим поняття „вільний“, воно з'являється лише в епоху Нового царства, коли слово „хему“ відділяється від уточнення „царський“ і вживається для позначення чужинців, захоплених у війнах. Він також наполягає, що ні термін „раб“, ні слово „слуга“, тобто, професійний статус, не є адекватним повному перекладу поняття „царський хему“ [62]

Хему і баку.

У живописі царські хему зображуються у звичайному єгипетському робочому одязі із поголеною головою. Є зображення хему, не позбавлених волосся й навіть прикрас, волосся жінок іноді прибране під хустку. Зовнішній

вигляд цих людей часто нічим не відрізняється від зовнішнього вигляду членів сім'ї господаря, проте останні на зображеннях зайняті шляхетною роботою. [62, с. 55]. Хему могли мати власних жінок і дітей. Відносини в середині родини найчастіше будувалися на зразок сімей військових або ремісників. Термін „царський хему“ також алегорично використовувався для позначення високопоставлених осіб наближених до царя. Це символізувало підкорення оточення фараонів божественній владі й досконалості царя та його родини.

Під час воєн між племенами переможці захоплювали бранців. Спочатку не було сенсу змушувати їх працювати: все, що полонений міг добути своєю працею, пішло б на його ж прожиток. Тому полонених у Єгипті вбивали і називали словом „убиті“. Коли праця людей стала продуктивнішою, бранців почали залишати в живих. Зазвичай їх, як й іншу військову здобич, забирали собі вожді племені та інші знатні єгиптяни. Називати бранців стали „живі вбиті“. Це означало, що вони не мають права на особисте вільне життя. Якщо вільна дівчина виходила заміж за раба, вона механічно вже рахувалася рабинєю його хазяїна, їхні діти також приймали статус невольників. Із часом до числа „хему“ стали входити й „добровольці“, які продавали свою незалежність державі в ім'я того, щоб не платити податки та жити на „державних харчах“. Найохочіше подібні добровольці йшли до армії фараона, бо, враховуючи той факт, що війни на території Єгипту практично не велися, військова служба обмежувалася лише постійною „муштрою“ й підготовкою до війни.

Особливу категорію єгипетського населення складали „баку“ – раби, яких можна було придбати на ринку, подарувати, проміняти на щось інше. Вони згадуються в якості ринкового товару поряд із худобою та реманентом. Про товари розкоші мова йшла завжди окремо, бо „баку“ до числа такого товару не належали. Життя баку також цінилося не вище за життя домашньої тварини.

Така структура суспільства пояснювалася пануючими уявленнями про божественність і порядок. У давньоєгипетському суспільстві люди дотримувалися багатьох соціальних правил. Так, незаміжня дівчина високого становища на зустрічах і бенкетах завжди з'являлася в супроводі чоловіка. На відміну від інших країн Середнього Сходу, в стародавньому Єгипті існувала моногамія, хоча фараони й родова аристократія інколи одружувалися з кількома жінками одночасно. Однак, представники всіх класів могли легко одержати розлучення.

Одним із витоків світової *суспільно-політичної думки* вважаються погляди стародавніх єгиптян на впорядкування держави. Ранні давньоєгипетські погляди на світоустрій виражалися переважно в міфологічних уявленнях: про божественне походження влади й суспільних відносин; про космос, який на відміну від хаосу, впорядкований богами; про земні порядках, що повинні відповідати волі богів; про правду, справедливість і місце людини в світі,

зумовлених богами. Символом правопорядку, згідно з міфічними і релігійними поглядами древніх єгиптян про правду, справедливість і правосуддя, виступала богиня Маат.

Судді носили зображення цієї богині й уважалися її жерцями. Божественний характер земної влади (фараонів, номархів, жерців і чиновників) та офіційно визнаних правил поведінки, в тому рахунку й основних джерел тодішнього права (звичаїв, законів, судових рішень), означав, що всі вони повинні відповідати вимогам Маат. Із часом слово "маат" набрало силу загальної назви й утілювало поняття природно-божественної установки справедливості, якій повинні відповідати всі дії суддів-жерців і будь-які положення тодішнього права – звичаї, закони, адміністративні рішення, інші офіційно схвалені правила поведінки [62, с.77].

Давньоєгипетське суспільство мало суворе зведення законів, якого всі були зобов'язані дотримуватися. У наш час деякі з цих законів сприймаються як занадто суворі, але фараони зазвичай виходили з принципу: чим краще громадяни Єгипту захищені від злочинців, тим більше суспільство виграє. Деякі закони, наприклад обов'язкове обрізання, було запроваджено для поліпшення гігієни. Всі громадяни були повинні повідомляти про скоєний злочин, а також допомагати кожному, хто перебуває в небезпеці. Невиконання цієї вимоги розглядалося як злочин. Для покарання за злочини винним завдавали каліцтв, наприклад дорослих жінок спотворювали, відрізаючи їм носи. За таким же принципом фальшивомонетникам відрізали руки, а винним у зраді — язика; але вагітних злочинниць завжди карали лише після народження дитини. Обвинувачений у здійсненні злочину солдат повинен був спокутувати свою провину, вчинивши героїчний подвиг.

У давньоєгипетському суспільстві був розповсюдженим громадський контроль, тобто, обов'язком жителів було запобігати здійсненню злочинів і сприяти покаранню злочинців. Кожен єгиптянин мав право на обвинувачення, та коли свідки не виконували своїх обов'язків і не давали свідчень, їх били палицями.

Закон про декларування доходів. Щороку кожний житель Давнього Єгипту був зобов'язаний подати до магістрату провінції письмовий звіт, у якому було потрібно вказати, як він добуває засоби до існування і якою є його професія. Якщо ж хтось не подавав такого звіту, то його прибутки вважалися незаконними, а сам він — злочинцем.

Та як не дивно, злодій міг зареєструвати свою професію й офіційно декларувати доходи, але, якщо жертва могла точно описати вкрадене майно, то злодій був зобов'язаний повернути 75 % украденого, а 25 % залишити собі! Тобто, в Єгипті офіційно існували „зłodії в законі“.

Ці ранні уявлення дійшли до нашого часу у вигляді написів на внутрішніх стінах пірамід, в папірусних звітках, саркофагах, у збережених і понині написах на стінах пірамід, у різних гімнах на честь фараонів, у стародавніх літературних пам'ятках – "Повчанні Птаххотепа" (XXVIII ст. до н.е.), "Життєписі вельможі Уни" (XXVI в. до н. е.), "Розпорядженні в Коптосі" (XXV ст. до н.е.), "Повчанні Гераклеопольського царя своєму синові" XXIII ст. до н.е.), "Повчанні Аменемхета I" (XX ст. до н.е.), "Пророцтві Іпувера" (XVIII до н.е.), "Літописі Тутмоса III" (XV до н.е.), "Книзі мертвих" (II тис. до н.е.), "Приписах про службові обов'язки верховного сановника" (XV ст. до н.е.), численних міфах часів Середнього, Нового і Пізнього царств (XXI-VI ст. до н.е.), а також працях давньогрецьких істориків – Геродота, Плутарха, Діодора Сицилійського (VI ст. до н.е.).

Творцем світу, всього живого на землі, верховним царем і батьком інших богів уважався бог сонця Ра, який з часом став ототожнюватися з Амоном. Ра панував над богами і людьми тисячоліття, а потім передав царювання своїм спадкоємцям-богам: Озірісу, Ізіді, Сету, Гору та ін., від яких, за переказами, народилися земні фараони, котрі правили за Геродотом понад одинадцять тисячоліть.

Спочатку в Древньому Єгипті існувало кілька десятків розрізнених держав, які до середини IV тисячоліття об'єдналися в два царства – Верхній і Нижній Єгипет, а через V-VI століть – в єдину централізовану східну деспотію на чолі з самодержцем-фараоном і його помічниками-номархами в регіонах. Відповідно посилюється культ бога Ра і фараонів, які з середини III тис. до н.е. проголошують себе його єдинокоролівними синами, земними богами мудрості, "освітлюють землю яскравіше сонячного диска, дають життя, дихання, їжу всім підданам" [41, с. 16]..

Автори "повчань" та інших пам'яток стародавньої єгипетської думки підсилено обґрунтовували божественність державної влади, вихваляли єгипетську деспотію, виправдовували насильницькі дії щодо встановлення божественного порядку. Вони представляли суспільство у вигляді піраміди, вершиною якої є боги й фараони, а фундаментом – ремісники, селяни, общинники й раби. Між ними знаходилися жерці, знати і чиновники. Єгипетські мислителі висловлювали побажання не зловживати владою, долати в собі користолюбні бажання, поважати старших, чи не грабувати бідних, не ображати слабких.

У "Повчанні Птаххотепа" – одному з найдавніших єгипетських документів соціальної історії – розкриваються політичні погляди верхівки єгипетських правителів. Птаххотеп – один із найвизначніших представників єгипетської знаті, який займав пост міністра (джаті), ділиться своїми думками про принципи управління суспільством і країною. Він обґрунтовує культ фараона, як прямого

нащадка небесних богів. Ніхто не повинен прагнути вселяти страх, окрім бога і фараона, – повчає Птаххотеп. Він переконаний у необхідності суспільної ієрархії. "Нижчі" повинні ставитися до "вищих" із покірністю і смиренням. На думку Птаххотепа, покора рабів повинна бути обов'язковою умовою, а покарання – жорстким і швидким. Що ж до "нижчих", але вільних людей, то по відношенню до них Птаххотеп закликає "вищих" не бути зарозумілими, не принижувати їх і не шкодити їм. У "Повчанні Птаххотепа" підкреслюється природна рівність усіх вільних ("немає народженого мудрим") і обґрунтовується необхідність відповідності поведінки людини принципом "ка" – своєрідному критерію добродесної і справедливої поведінки [41, с. 16].

У "Повчанні Гераклеопольського царя своєму синові", поряд із численними вихваляннями богів і божественної влади фараона, міститься заклик не робити нічого несправедливого й протизаконного, бо лише такою поведінкою можна домогтися милості богів у загробному житті. Правитель постає такою людиною, "яка чинить правду" та прагне до справедливості. Звертаючись до свого сина-спадкоємця, автор "Повчання" (цар Ахтой) радить йому: "прославляти твоїх вельмож, бо вони втілюють твої закони".

Наведені положення про справедливість і закони відображають погляди (багато в чому ідеалізовані) панівних кіл давньоєгипетського суспільства, зацікавлених у зображенні порядків божественних і справедливих, що діяли на той час, як вічних і незмінних. Дійсність, зрозуміло, була дуже далека від подібних ідеалізованих уявлень. Про це свідчать широкі народні виступи проти знаті. В "Пропоцтві Іпувера" говориться про один із таких (1750 до н.е.), в якому взяли участь низи суспільства та раби. Описуючи громадянську війну низів проти верхів, Іпувер, який сам був вельможею, нарікає на те, що сталися "страшні зміни", вчинені "беззаконниками". Іпувер із прикрістю згадує про судові палати, розграбовані й зруйновані, і не зберігаються в них сувої законів, вони викинуті на вулицю та розтоптані. Таке протилежне ставлення до законів із боку знаті і повсталіх низів дуже характерно: те, що для одних представляло справедливість і порядок, для інших було уособленням ненависного ладу.

Принципи соціального устрою та правила управління суспільством в Стародавньому Єгипті справили вплив на подальший розвиток суспільної думки. Знамените вчення Платона про "ідеальну державу" базується на "пірамідальній соціальній структурі суспільства", схожій на єгипетську. Ідеали суспільного життя Стародавнього Єгипту, вимоги, що пред'являлися суспільством до вільного єгиптянина, викарбовані чотири з половиною тисяч років тому на піраміді Хеопса. Вони збереглися на ній до наших днів і є достойними вивчення й сьогодні. Серед них: "Якщо ти став великим, після того, як був малим, якщо ти став багатим, після того, як був бідним, не скупися, бо всі багатства досягли тебе

як дар Божий". "Твої думки не повинні бути ні зарозумілі, ні принижені. Якщо ти збуджений – заспокойся: лише людина привітна долає всі перешкоди". "Не сій страху серед людей, бо Господь відплатить тобі тою ж мірою" [66, с. 155].

Таким чином, ми можемо виділити особливості структури ранньоєгипетського суспільства:

1. Община підпорядковується державній владі, включена до системи царсько-храмових і вельможних господарств, тому вона не є вільною общиною.

2. Велика кількість господарств знаті (посадових, приватних, отриманих у спадок, посадових господарств у розпорядженні регіональних управителів-номархів та інших сановників, що вважалися платою за посаду, знаходилися в тимчасовому володінні посадової особи). Посадові та приватні володіння тяжіли до царсько-храмового господарства в усі періоди, а найчастіше, за спеціальним наказом фараона, отримували імунітетні права: звільнення від податків у скарбницю, або просто ставали спадковими володіннями. У давньоєгипетських господарствах були великі поля, які обробляли загони працівників хемунесут, (слуг царя), урожай із них ішов до казенних комор. „Слуги царя“ одержували або провіант із казенних комор, або земельні наділи, за користування якими вони, можливо, теж платили податки. Знаряддя праці зі складів господарства, державна робоча худоба, посівне зерно – все це вважалося власністю фараона.

3. Підпорядкування населення державою. Баку, хемунесут, селяни, ремісники різних спеціальностей – усі були підпорядковані відповідним начальникам.

4. Панування в країні державного господарства.

Отже, ми спостерігаємо повну залежність розвитку суспільно-політичної думки в Стародавньому Єгипті від процесу формування станової структури суспільства. „Традиції, освячені часом,“ – так про це сказав відомий сучасний англійський єгиптолог Джонатан Клемент. Проте, незважаючи на уповільнений консервативний розвиток єгипетського суспільства, чому певною мірою сприяв географічний фактор і локалізованість Єгипту, еволюція в суспільній структурі все ж простежується. Після персидського завоювання Єгипту, коли кордони його стали відкритими, проникнення інших культур поступово підірвало традиційність цієї цивілізації. та це відбулося не відразу, пройнуть століття, перш ніж Єгипет змінить своє обличчя.

§ 2. Фіви : образ міста фараонів в історичній ретроспективі.

Місто Фіви в наші дні більше відоме за його сучасною арабською назвою – Луксор. Справжнє ж ім'я стародавнього міста – Уаст. Назва "Фіви" дісталася нам від греків. Уже більше двох тисяч років Фіви приваблюють численних туристів, які приїжджають подивуватися на їхню архітектуру. Пам'ятки старовини у Фівах

зустрічаються на кожному кроці, тому це місто заслужено називають "найбільшим в усьому світі музеєм під відкритим небом". Фіви знаходяться у Верхньому Єгипті – тих географічних межах стародавньої країни, які охоплюють південну частину сучасного Єгипту. Місто розташоване на обох берегах Нілу, проте більша частина його населення проживає на східному (правому) березі.

Фіви пройшли довгий шлях, перетворившись із незначного провінційного містечка у найвеличнішу, наповнену вихідцями з різних країн столицю великої імперії. Основні досягнення Фів – розширення території міста та підвищення його значущості – припадають на часи правління двох великих династій фараонів-воїнів (XI і XVII династії), фіванських за походженням, які двічі виводили своє царство із смут міжусобних війн. Тому, "батьківські" Фіви для фараонів цих династій стали найважливішим у Єгипті містом, спочатку політичною столицею, а потім і релігійною. Шанованого ж у Фівах бога Амона (найвищого божества) правителі підняли до загальнонаціонального рівня. Центром культури Амона став Карнак, місто на східному березі Нілу.

Карнак і його амонівські храми верховна влада відбудовувала й обдаровувала з усією можливою щедрістю – кожен правитель прагнув показати, що в благочесті нічим не поступиться своїм попередникам. Святилища й храми виростили в Карнаці немов гриби після дощу, а місцеве жрецтво набрало такої сили, що посміло змагатися навіть із найвизначнішими фараонами й небезуспішно – поступово самозвані "їхні святійшества-жерці" поставили під свою владу весь південний Єгипет. Найостанніші дослідження показують: незважаючи на те, що добу Нового царства столиця неодноразово поверталася до Мемфісу, справжнім адміністративним центром продовжували залишатися

Фіви. Саме тут збирав фараон своїх візирів, звідси планувалися всі військові походи, не кажучи вже про те, що фіванське жрецтво управляло всім Єгиптом із храмів великого міста, яке воно вважало винятково своїм.

Окрім титулу священної столиці, Фіви могли похвалитися ще й тим, що понад п'ятсот років служили єгипетським фараонам кладовищем. Висічені в скелі гробниці Долини царів, помилуватися красою яких можна на західному березі Нілу й сьогодні, знаходяться досить далеко від центру міста й колись зберігали в своїх камерах мумії царів і цариць Древнього Єгипту. Єгиптяни свого часу не скупилися: гробницю кожного правителя (наприклад, Тутанхамона, потривоженого археологами в 1922 році), прикрашали грандіозними скарбами й коштовностями. Варто зазначити, що найвеличніший на світі некрополь розкрив на сьогоднішній день далеко не всі свої таємниці, тому час від часу гробниці, скарби та мумії з Долини царів приносять справжні сенсації, що потрапляють до заголовків новин по всьому світу [30, с. 25].

Крім гробниць, на ділянці між долиною і руслом Нілу в пам'ять кожного правителя будувалися особливі, присвячені лише йому заупокійні храми, що призначалися для збереження слави фараона "на віки вічні", які носили гучну назву "притулків на мільйони років". Рівнина лівобережної частини Фів усипана такими ж будівлями. На увагу заслуговує й сходиноква будівля храму цариці Хатшепсут у Дейль-ель Медіна, дивні на вигляд руїни храму Рамсеса II, що начебто невагомо застигли в повітрі (так званого "Рамессеума"), храмовий комплекс Рамзеса III в Мединет-Абу та дві гігантські статуї Тутмоса IV і Аменхотепа III, що в XIX столітті були названі "колосами Мемнона".

Неподалік, у Малькаті, знаходяться руїни гігантського палацу Аменхотепа III, розташованого свого часу на березі штучної гавані (більше ніж у в два кілометри шириною), що стали кращим прикладом виняткового розмаху, з яким Аменхотеп III підганяв фіванський ландшафт для своїх потреб. Знахідки в Дейль-ель Медіні – іншому, дещо меншому поселенні на лівому березі Нілу, де проживали майстри. Вони будували й прикрашали царські гробниці. Їхні дають нам прекрасну можливість дізнатися, у яких умовах і як жили люди, чиїми руками були споруджені всі ці величні будівлі.

Сучасна забудованість Фів не дозволяє точно встановити розміри стародавнього міста. У I столітті до н.е. Діодор Сицилійський писав, що в радіусі місто має 140 стадій (близько 26 км), таким чином, площа його становила близько 41 км². Сюди входили землі під будинками й орна земля, але не величезні кладовища, що займали можливо ще 8 км².

Свого часу римляни перетворили Луксорський храм Іпет у військове містечко, що сьогодні іменується латиною "castra". Після поділу Римської імперії в 395 році н.е. Єгипет опинився в її східній частині, столицею якої став

Константинополь (колишня Візантія). Християнство вже стало офіційною релігією, язичництво було формально заборонено. У Єгипті ревні (кирило-олександрійські фундаменталісти) християни зруйнували безліч старовинних храмів. Збережені культові споруди зобов'язані своїм виживанням лише тому, що їх перетворили на церкви або монастирі. У VI столітті церкву збудували й у дворі Рамсеса II, безпосередньо в Луксорському храмі.

У 641 році Візантія назавжди втратила Єгипет, до якого вдерлися арабські війська. Фіви на той час вже втратили колишню велич і поступово повернулися до статусу колишнього тихого провінційного міста, з чого колись і починали. Незабаром після арабського завоювання більшість фіванців уже сповідували іслам, християнська громада поступово занепала – до кінця VIII століття залишився лише один діючий християнський монастир. Згодом араби змінили латинське слово “castra” на Ель-Уксор ("фортеця" або "замок"). Тому предмет нашого вивчення відомий сьогодні як Луксор, а в минулому – Фіви, – чия велич і через тридцять століть зачаровує й дивує дослідників різних напрямів науки [54, с. 82].

Як і в наші дні, впродовж усієї нам відомої історії люди, які відвідували Фіви, дивувалися величним храмам, колосальним гробницям царів і похованням приватних осіб, меншими за розміром, проте настільки ж гарними і значними й значними для вивчення. Згадаймо й про картини, скульптури, ювелірні вироби та поховальне приладдя, якими Фіви обдарували музеї всього світу.

Сьогодні світове значення Фів визнано ЮНЕСКО – місто захищено Конвенцією про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини. Зусилля ж істориків, які проводять розкопки та інші дослідження дослідження у Фівах, приносять нам нові й нові відкриття, що дозволяють краще зрозуміти – якими були життя і смерть в Давньому Єгипті.

§ 3. „Державна“ таємниця народження та смерті Тутанхамона.

Об'єднані зусилля істориків, генетиків, медиків і криміналістів дозволили завершити розслідування, що тривало 3,5 тисячі років. Історія ж сама почалася в далекому 1922 році, коли молодий британський археолог Говард Картер відкрив у Долині царів у Луксорі гробницю 19-річного фараона Тутанхамона, який правив всього дев'ять років (з 1361 по 1352 до н.е.).

У 1968 році єгиптологами з Ліверпульського університету (Великобританія) було проведено перше рентгенівське дослідження мумії: тут і з'ясувалися цікаві подробиці життя Тутанхамона. У скроневій частині черепа ясно простежувалося руйнування кістки. “Подібна травма могла бути наслідком удару великої сили тупим предметом, що імовірно призвів до смерті”, – писали судмедексперти. Тим часом, за офіційною версією, причиною смерті молодого фараона стала

затяжна хвороба. Але хто був невідомий вбивця, який відправив Тутанхамона в “Долину мертвих” і настільки вправно сховав він сліди злочину?

Щоб розслідувати стародавню “детективну” історію 3,5 тисячолітньої давності, вчені звернулися за допомогою до професіоналів – колишнього співробітника ФБР і начальника поліції міста Прово (штат Юта, США) Грега Купера та начальника відділу розслідувань злочинів Ордена (штат Юта, США) Майка Кінга. Головними підозрюваними стали скарбник Майї, воєначальник Хоремхеб, перший радник Ейе. Проти Майї не вдалося зібрати фактів, так що підозра з нього було знята в першу чергу. Нанести такий удар міг Хоремхеб, природжений воїн і людина атлетичної статури. На жаль, у нього не було мотиву для злочину. "Якби Хоремхеб хотів отримати трон, він би неодмінно зайняв його, адже за його спиною стояла армія, та ми знаємо, що після смерті Тутанхамона він залишився на колишньому посту військового начальника. Підозри з нього зняті", – з гіркотою констатував Грег Купер [65, с. 131].

Залишався ще Ейе, який і став головним підозрюваним. Перший радник мав колосальну владу – він служив ще у батька Тутанхамона, фараона Ехнатона, потім виконував роль регента при його малолітньому синові. "Не виключено, що фараон, коли підріс, став заважати йому насолоджуватися всією повнотою влади, то він і вирішив його усунути і сам зійти на трон", – зробили висновок

детективи [65, с. 132]. Докази не змусили себе довго чекати. На стінах гробниці Тутанхамона збереглися фрески, де Ейе на похоронах царя проводить церемонію "отверзання" вуст, а це – прерогатива спадкоємця престолу. Нажаль, всі ці докази були непрямыми, сумніви залишалися .

Щоб розставити всі крапки над "і", в 2004 році міжнародна група вчених на чолі з головою Верховної ради з єгипетських старожитностей, відомим археологом Захі Хавассом взялася за вивчення мумії Тутанхамона за допомогою комп'ютерного томографа. Результати дослідження, опублікованого 8 березня 2005 року, вражали. "У черепі царя залишені два фрагмента кістки, проте вони, можливо, не є результатом прижиттєвої травми, що викликала смерть, а пов'язані з ушкодженнями під час бальзамування", – йдеться в доповіді. "Отже, ми все ще не знаємо від чого помер цар, але тепер точно впевнені , що його не вбили", – заявив після публікації доповіді Захі Хавасс [55].

У 2006 році один з експертів, які брали участь в обстеженні мумії, радіолог лікарні Каср Елейн при Каїрському університеті "Ашраф Селім", виступив з цікавою припущенням. На його думку, причиною смерті Тутанхамона став виявлений при томографії "відкритий перелом стегнової кістки, що призвів до гангрени" [65, с. 133].

Через рік версія про "смерть від перелому" отримала несподіване підтвердження. Доктор Надія Локма з Каїрського музею заявив, що аналіз предметів, знайдених в гробниці Тутанхамона, однозначно вказує на одне – він був завзятим мисливцем. На користь цієї версії свідчить і той факт, що "на мумії знайшли гірлянди квітів, в числі яких були волошки й ромашки. У Єгипті вони цвітуть лише в березні й квітні, логічно припустити, що їх кинули в труну під час похорону. Враховуючи ж, що муміфікація тіла займає 70 днів, виходить, що Тутанхамон загинув у грудні або січні, тобто в самий розпал мисливського сезону". Із цією версією солідарний і доктор Боб Коннелі, старший лектор із фізичної антропології Університету Ліверпуля (Великобританія), який також брав участь в обстеженні Тутанхамона. "У нього покалічена грудна клітка та зламані ребра – характерні травми, що виникають при падінні з колісниці", – вказував він [65, с. 99].

Щоб підтвердити або спростувати цю версію, група вчених під керівництвом Захі Хавасса зробила ще одне дослідження мумії Тутанхамона. Воно тривало з 2007 по 2009 рік. На цей раз до обстеження на томографі додалися аналізи ДНК. 17 лютого 2010 Захі Хавасс і міністр культури Єгипту Фарук Хосні офіційно заявили, що "у справі Тутанхамона поставлена крапка, всі таємниці цього фараона нарешті розкрито". Так, генетичні аналізи начебто однозначно показали, що батьком Тутанхамона був фараон Ехнатон, матір'ю – його рідна сестра, чие ім'я до цього часу не встановлено, мумія ж носить

кодовий номер KV35YV. Таким чином, зробили висновок дослідники, Тутанхамон був плодом інцесту, що, втім, зовсім не здивувало істориків: шлюби між найближчими родичами були звичайною справою у правителів Стародавнього Єгипту. Зате це прекрасно пояснює цілий букет спадкових захворювань, на які страждав нещасний Тутанхамон. Їхній список уражає: хвороба Келера (некроз кісток стоп, викликаний порушенням кровопостачання), вовча паща (незаросле тверде небо), спадкова клишоногість... Отже, молодий фараон пересувався з великими труднощами і то за допомогою палиці (в гробниці їх, до речі, виявлено кілька сотень) [55].

Зрозуміло, всі з нетерпінням чекали, що ж буде названо в якості основної причини смерті Тутанхамона. Проте результат здивував навіть бувалих дослідників. По всьому виходило, що молодий фараон помер через ... малярію, ускладнену енцефалітом. На це вказують сліди ДНК збудника малярії *Plasmodium falciparum*, присутні в тканинах самого Тутанхамона й чотирьох його родичів. "Несподіваний перелом ноги, що, ймовірно, стався через падіння, спровокував ускладнення захворювання", – зазначають у своїй доповіді експерти [65, с. 134].

Та чи дійсно "поставлена крапка" в розслідуваннях не лише смерті, а й народження Тутанхамона? Для того, щоб розібратися в усіх причинах смерті Тутанхамона два листа його дружини Анхесенамени, що були знайдені в архівах столиці Хеттського царства Хаттусси (сучасний Богазкей у Турції). Документ був адресований Суппіулуліумі I – царю хетів, у ті часи правителю впливової держави Близького Сходу, що представляла для Єгипту реальну загрозу. „Я відчуваю небезпечність свого становища, — звертається до Суппіулуліумі Анхесенамена, – після смерті Божественного фараона, мого чоловіка, у мене не залишилося сина. Пришли мені свого царевича, щоб він міг стати моїм чоловіком і новим фараоном Єгипту. Я довіряю лише тобі“ [65, с. 135].

Важко спрогнозувати, у яких стосунках була Анхесемена з Суппіулуліумі, найшвидше, в родинних. Та Суппіулуліумі не поспішає задовольнити прохання молоді цариці-вдови й тому Анхесемена вдруге звертається з листом до хетського правителя. Лист сповнений відчаю і благань: „Чому ти не прислав мені свого сина? Ти вважаєш, що мені легко було просити тебе про таке? І хіба я, дружина померлого фараона, зверталася б до тебе з таким проханням, якби мала власного сина? І хіба ти не бажаєш, щоб твій син зайняв священне місце Сина Амона? Хіба про таке ти не мріяв? Допоможи мені, бо в палаці без чоловіка стає все небезпечніше“ [58, с. 283].

Після другого листа Суппіулуліумі споряджає до Єгипту багатий караван, із ним найкращих воїнів палацової охорони і свого молодшого сина Заннанзу, який мав зайняти єгипетський престол поряд з Анхесеменою. Проте цьому караванові

не судилося потрапити до Єгипту. По дорозі на нього напали і молодий царевич загинув разом зі своєю охороною. Чи був це випадковий напад? Чи комусь стало достеменно відомо про листи Анхесемени до Суппілуліумі, ми не знаємо. Гибель царевича призвела до війни між Хеттією й Єгиптом, що закінчилася перемогою Хеттії, а до влади в Єгипті приходять Ейе.

Новий фараон одружується з Анхесенаменою (про що свідчить перстень із печаткою, на якому написані їхні імена), бо цей шлюб дозволяв Ейе успадкувати трон. Невдовзі після заміжжя ім'я Анхесенамени зникло з письмових джерел. Найшвидше, її вбили за наказом Ейе. Тобто, стверджувати, що в смерті Тутанхамона зовсім не було зацікавлених осіб, ми не маємо права.

Тепер щодо дослідження скелета Тутанхамона з допомогою КАТ (комп'ютерної аксіальної томографії) та ствердження, що він був сином Ехнатона. Детальне вивчення побудови черепа та порівняння його з іншим дає лише 80% надійності, кісток – 50%, аналіз ДНК має свої обмеження, оскільки генетичний матеріал достатньо зіпсований і розрізнений, урахувачи його вік.

Докази того, що Ехнатон був не лише зятем, а й батьком Тутанхамона, певною мірою також є сумнівними: по-перше, мумія під кодовим іменем KV55 належить батькові Тутанхамона за дослідженнями на генетичному рівні, проте точно не встановлено, чи належить вона Ехнатону; по-друге, чому після смерті Ехнатона до влади прийшов його зять Сменхкара, коли у фараона був рідний син; по-третє, Тутанхамон називає себе сином Аменхотепа III, хоча це також можна пояснити його поверненням до старої релігії, заперечуючи ересь.

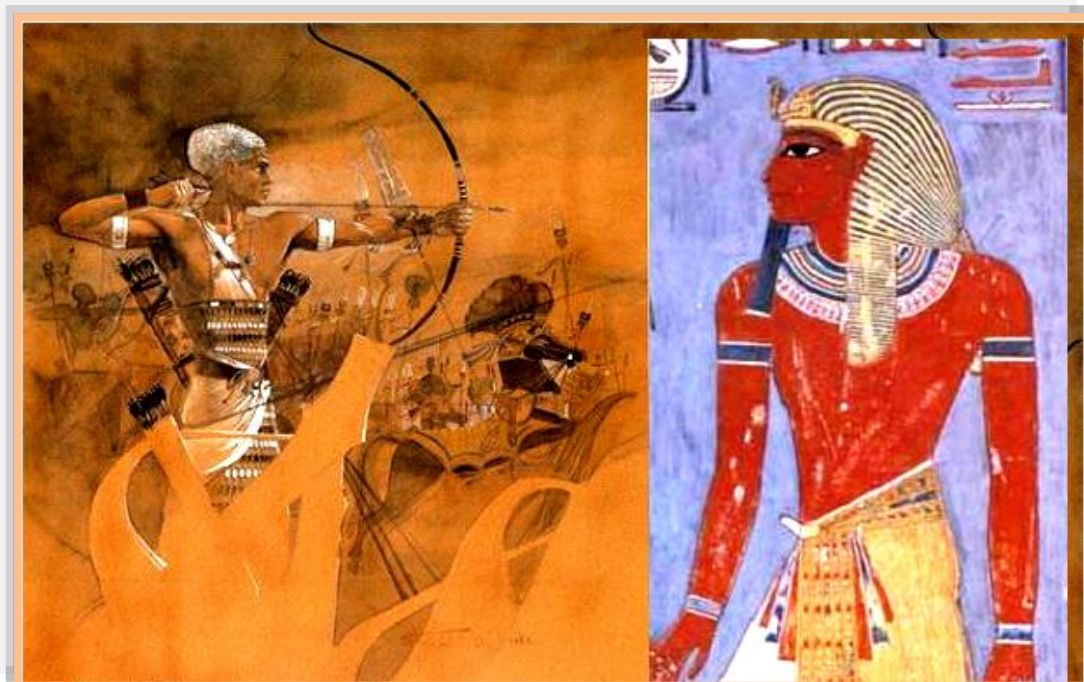
Новий аналіз мумії KV55 підтвердив, що вік померлого співпадає з Ехнатовим. Та чи вік це все? Сучасні єгиптологи швидко роблять відкриття й швидко самі заперечують їх. У 2008 році на З'їзді єгиптологів у Каїрі проголосили, що дослідження мумії підтвердило: Ехнатон був гермафродитом і тому не міг мати дітей. Таким чином, доньки Нефертіті також не його? Це все б змусило дуже серйозно переглянути відомі сторінки єгипетської історії.

Тож, уже в 2009 році дослідження мумії KV55 начебто підтвердило протилежну картину: сучасні Ехнатону скульптори зображали його женоподібним (із широкими стегнами, витягнутим черепом і м'ясистими губами), бо просто таким чином утілювали власні фантазії. Сучасні ж дослідження, за словами вчених, довели, що генетичної схильності до поєднання жіночих і чоловічих рис у Ехнатона не було. Діагнози, які раніше приписувалися Ехнатону через його жінкоподібну статуру (синдром Марфана, синдром Антл-Бікслер, хвороба Кліппеля-Фейля, захворювання ендокринної системи, пов'язані з недоліком чоловічих статевих гормонів), не підтвердилися. Допоміжним підтвердженням правильності атрибуції мумії вчені називають погану збереженість останків. Висунуто гіпотезу, що труп міг бути по іншому

законсервованій через відмінність релігійних поглядів фараона. Іншою причиною поганої збереженості останків могло стати вороже ставлення до покійного тих людей, які займалися похоронами. Отже, на відміну від Тутанхамона, від Ехнатона залишилися лише кістки без м'яких тканин [65, с. 136].

Проте є й інше бачення цієї проблеми. Після смерті Ейе до влади в Єгипті приходить головнокомандувач єгипетською армією Хоремхеб (1319-1292), який для наступних поколінь став першим законним царем після Аменхотепа III. Він відновлює колишні порядки в Єгипті й удалими військовими діями повертає державу до старих кордонів часів Тутмоса III. Ахетатон, із його прекрасними палацами, віллами й храмами, за наказом Хоремхеба зруйнували. Святилища Атона знесли. Гробницю Ейе розорили й стерли імена його та його дружини. Також учинили й із гробницями наближених Ейе та Тутанхамона. Чому гробниця Тутанхамона єдина залишилася недоторканою – це залишається загадкою.

Та, схоже ніякої загадки тут немає. Дослідженням періоду правління Хоремхеба почали займатися в ХХ столітті. Дуже довго вважали, що цей військовий був просто знатним вельможею. Хоремхеб побудував для себе дві гробниці. Перша з них знаходиться в Саккара, недалеко від Мемфіса. Вона була побудованою ще до того, як Хоремхеб став фараоном. Там поховані дві його дружини. Багато рельєфів із цієї гробниці перевезли до лейденського музею. Друга, вже царська, усипальниця Хоремхеба знаходиться в Долині Царів і відома під кодом KV57. Хоча Хоремхеб і правив країною 27 років, розписи на стінах його царської гробниці залишилися незавершеними [30, с. 201].

Хоремхеб: зображення на гробниці в Саккара й художнє бачення

Своєю кар'єрою Хоремхеб зобов'язаний Ехнатону. При фараоні-відступнику знаходилося невеличке коло відданих йому людей, серед яких

найближчими були вельможа Єйе з дочками Нефертіті й Мутноджемет і Хоремхеб. Мутноджемет стала його другою дружиною. Вона померла раніше Хоремхеба й похована в гробниці свого чоловіка в Саккара, поряд з його першою дружиною Амен. На підставі напису на винному глечичку, знайденому в цій гробниці, можна зробити висновок, що Мутнеджмет померла незабаром після 13-го року правління Хоремхеба. У цій гробниці була знайдена мумія жінки, приблизно сорокап'ятилітнього віку, яка безперечно належить Мутнеджмет. Поруч із мумією жінки виявлені останки мертвонародженого немовляти, що дає право припустити: Мутнеджмет померла під час пологів. Та на підставі дослідження її мумії видно, що вона народжувала не один раз, проте нічого не відомо про дітей фараона Хоремхеба й вони ніде не згадуються. Про це неодноразово писали німецький дослідник Е. Греф і бельгійський учений Л. Баве.

Чи була знайдена мумія самого Хоремхеба? Чи йому належать кістки з гробниці в Долині Царів. У труні, що знаходилася в ДЦ-57, лежали кістки. Та належали вони, вочевидь, не Хоремхебу. У сусідній кімнаті також були знайдені чийсь залишки. Та й це по зовнішньому вигляду були не залишки царя. Так де ж тоді знаходиться його мумія? Можливо, вона знаходиться разом із іншими муміями з “таємного поховання Дейр ель-Бахрі”. Проте вона й досі ще не впізнана [67, с. 252].

Чому Хоремхеб обрав собі в наступники Рамсеса I? Можливо Рамсеси були родичами царської сім'ї, починаючи з епохи Пірамід? Цього також не доведено. Проте Рамсес I був йому близьким по духу. Як свого часу Хоремхеб займав посаду військового охоронця царської родини за Єхнатона й Нефертіті, так і Рамсес I, перед тим, як зійти на престол, був радником Хоремхеба. Власні ж діти Хоремхеба невідомо де ділися.

Хоремхеб, маючи на своєму боці величезну армію, міг прийти до влади й раніше, відразу після смерті Сменхкара. Та він дав можливість правити Тутанхамону, залишаючись при ньому одним із регентів. Якщо, спираючись на думку Е. Грефа й Л. Баве, все-таки стверджувати, що родина Єхнатона й Нефертіті не могла мати дітей, а довірені їм люди (Хоремхеб і сестра Нефертіті Мутноджемет), зберігаючи таємницю від народу й знаті, видавали власних дітей за царських, тоді все стає на свої місця. А мумія без залишків м'яких тканин могла належати не Єхнатону, а Хоремхебу [67, с. 252].

Залишається відкритим питання: які свідчення про своє життя нам дає мумія Нефертіті? Англійська дослідниця Джонанн Флетчер знайшла в Національному музеї Каїру перуку й довела, що вона належить правлячій особі XVIII династії. Такі перуки носили Єхнатон і Нефертіті. Д. Флетчер – відомий спеціаліст по стародавньоєгипетським зачіскам, яка шукала Нефертіті 12 років.

Вона перечитала записи Віктора Лоре про перуку в нубійському стилі й мумію жінки з гладенько вибритим черепом із гробниці № KV35. Вона відшукала потрібну гробницю й добилася дозволу її відкрити. Те, що побачила Джонанн Флетчер начебто підтвердило її здогадки: положення рук, залишки прикрас і навіть форма нігтів говорили про царське походження. Лебедина шия й витончений профіль відразу кидалися в очі. Та обличчя було ушкоджене...

Та чи це справді мумія Нефертіті? Не всі дослідники в цьому впевнені: “Висновки пані Флетчер найшвидше помилкові, а докази її й зовсім не переконливі! – Стверджує голова Єгипетської ради по старожитностям Захі Хавасс. – Не можна стверджувати, що мумія належить Нефертіті лише тому, що вона схожа на скульптуру. У ті часи художники часто видавали бажаний образ за дійсний, реальність від якого далека!”

Англійські вчені продовжують стверджувати, що ідентифікували мумію. “Помилка, це – мумія хлопчика”, – стверджують єгиптяни. У рішенні Єгипетської ради по старожитностям повідомляється: “Мова йде про хлопчика 16-19 років”. Суперечка триває, а багато вчених ставляться до обох сторін скептично [55].

Тоді англійські науковці вирішили взяти проби на амелобластин – білок, який відповідає за утворення зубної емалі. У чоловіків і жінок різні послідовності цієї молекули. Саме по ньому найкраще можна виявити, про кого йде мова, про чоловіка чи жінку. Та єгиптяни категорично стали проти жодного взяття зубної емалі для генетичного аналізу. Чому? Англійські вчені стверджують, що єгипетські археологи бояться, що буде виявлено спорідненість між єгиптянами й євреями. А це вже питання політичне.

Проте, якщо навіть це й дійсно мумія Нефертіті, то її схожість за скелетом із 16-літнім хлопчиком навряд чи дасть позитивну відповідь на питання: чи могла вона бути матір'ю шести дітей. І як можна стверджувати, кому належить скелет, мумія KV55 – Ехнатону чи Хоремхебу, якщо навіть по залишкам тканини мумії неможливо точно дізнатися, чи це сорокарічна жінка чи шістнадцятилітній хлопець? А державна таємниця Ехнатона, Хоремхеба, справжніх батьків Тутанхамона, його оточення та його послідовників продовжує залишатися нерозкритою.

РОЗДІЛ 3. Родинні відносини в Стародавньому Єгипті

§ 4. Сім'я і сімейні відносини.

Єгипетська родина на перший погляд виглядає урівноваженою та спокійною: батько з повагою ставиться до матері, батько й мати разом займаються вихованням своїх дітей, дбають про них, намагаються їм у спадок передати власну професію, бережно ставляться до їхнього здоров'я, дотримуються суворих правил гігієни, разом проводять вільний час, граючи у

сімейні ігри. Сім'я була основою суспільства Стародавнього Єгипту. Єгиптяни вважали сім'ю великою цінністю. Вони звикли жити в оточенні родичів і дуже страждали, якщо їм доводилося виїжджати, вони вважали життя на чужині засланням. Єгипетські солдати, мужньо переносили тяготи військового побуту і відважні в бою, плакали від туги за батьківщиною.

Традиційне скульптурне зображення єгипетської родини.

Та на практиці все було не так просто. Кожний крок дитини суворо контролювався. Дітей часто карали за непослух і це було нормою виховання. Із дітьми рано починали навчання (з 5-ти років) і рано їх привчали працювати. А ще головніше – рано змушували відчувати відповідальність за всі свої дії й учинки. Проте, в більшості своїй сім'ї були благополучними.

Зазвичай дитина залишався при матері, яка носила її в особливій сумці, яка висіла на шиї спереду, щоб руки були вільні. Очевидно, цариці та інші знатні дами не так обтяжували себе: дітей виховували як годувальниці, так і воїни, жерці. Відомо, наприклад, що у дочки жінки-фараона Хатшепсут, Нефрура, був вихователем один із найвідоміших зодчих тих часів – Сененмут, і між ними

існувала найніжніша прихильність, що знайшла відображення в декількох статуях.

Перший одяг у житті дитини був великою подією. Наставав час, коли хлопчикові давали пояс і пов'язку для стегон, а дівчинці – плаття. Цей день найчастіше співпадав із першим днем навчання в школі (для знатних дітей). Діти ж простих людей долучалися до занять своїх батьків, щоб замінити їх, коли прийде час. Якщо єгипетські хлопчики грали частіше в рухливі ігри, змагалися в силі та спритності, то дівчатка обожнювали танці. Вчилися танцювати всі дівчата, без винятку, незалежно від того, збиралися вони ставати професійними танцівницями, чи ні. Крім того, вони любили жонглювати, співати й водити хороводи, кататися на каруселях. У кімнатах гарему майже завжди зберігалися арфи, лютні, гітари та барабани. Імовірно, мешканки гарему розважалися вечорами тим, що грали на музичних інструментах і танцювали.

Тема взаємин батьків і дітей має настільки ж важливе значення, що й будь-яка інша тема, пов'язана з цивілізацією Древнього Єгипту і це не дивно. Вона відкриває для нас єгиптян із найнесподіванішого боку: їхня любов до дітей просто не знала меж. Давньогрецький географ і історик Страбон (64-63 рр. до н.е. – 23-24 рр. н.е.) залишив опис звичаю, що вважався чи не найважливішим у житті древніх єгиптян. Згідно з ним, кожна сімейна пара повинна була вигодувати й виростити всіх, народжених у ній дітей, при цьому дітей прагнули народжувати якомога більше, адже вони були майбутнім країни. Взагалі, треба відзначити, що єгиптяни відрізнялися плодовитістю, яка пояснювалася сприятливим кліматом і родючістю землі.

За Діодором, у ті часи діти зовсім не були тягарем для своїх батьків. Так, наприклад, в юному віці вони обходилися без одягу та взуття: хлопчики носили лише намисто на шиї, а дівчатка – гребінь в волоссі і поясок на талії. Харчувалися вони також дуже скромно – сирими або вареними стеблами (або корінням) папірусу. Народжуючи, переважно, кілька дітей, єгиптяни любили їх усіх, проте народження першого хлопчика-спадкоємця було для них найважливішою подією. У цьому відношенні дуже характерна одна давньоєгипетська казка про приреченого царевича: „Жив-був колись один цар, – оповідає невідомий автор, – у якого не було спадкоємця. Він просив богів своєї країни, і повеліли вони послати йому сина“ [67, с. 111].

Народження першого хлопчика було справжнім святом для батьків, бо основний обов'язок сина в ті часи полягав у тому, щоб гідно поховати свого батька й подбати про його гробницю. Тут слід зауважити, що єгиптян завжди цікавило майбутнє. В наслідок цього, при народженні кожного немовляти батьки кликали до себе богиню Хатхор і та прилітала до дитини, щоб передбачити його долю: що його чекає в житті й від чого він помре. Зрозуміло,

що передбачене нещастя справляло сильне враження на батьків, які оберігали своє чадо з пелюшок і до того часу, доки дитина не досягала повноліття і сама не могла розпоряджатися своєю долею.

Щасливе дитинство древніх єгиптян залежало від рівня достатку їхніх батьків. Діти заможних єгиптян мали іграшки – ганчіркові м'ячі, ляльок із рухомими руками і ногами, фігурки тварин і навіть живих звірів. Так, син одного з чиновників постійно носив у школу живого одуда, а ловці птахів любили дарувати співочих летунів своїм дітям.

Виконуючи батьківський обов'язок наставника, єгиптяни вважали, що прожили своє життя праведно і забезпечують щасливе існування предкам в потойбічному світі. За віруваннями єгиптян, боги, зважуючи душу кожного померлого, на одну шальку терезів кладуть душу, а на іншу "кодекс поведінки". Якщо чаші врівноважувалися, померлий міг почати нове життя в загробному царстві. У традиції підготовки до загробного життя склалися й звернені до дітей повчання, які служили стимулом формування моральності і відображали ідею величезної важливості виховання й навчання: "Подібний до кам'яного ідола є неук, кого не навчав батько словом, різками й похвалою" [20, с. 118].

Беззастережний і абсолютний авторитет батька, наставника був освячений багатовіковими традиціями. Прихильник таких традицій, автор "Повчання гераклеопольського царя" (XIII в. до н.е.) писав: "Завжди слідує батькам і предкам своїм". Із цими традиціями був тісно пов'язаний звичай передачі професії у спадщину – від батька до дітей. Для прикладу, в одному з папірусів перераховані 25 поколінь професії писарів, які належали до однієї родини.

У єгипетському суспільстві чоловіки повинні були довести свою мужність фактом усиновлення чи виховання дитини, в той час, як жінки повинні були виношувати цих дітей. Шлюб дозволяв не лише зберегти сімейне вогнище, але також і домогтися більш високого становища в суспільстві. Але єгипетська родина не була всього лише суспільним статусом - єгиптяни любили своїх дітей, і не боялися це показувати.

У побуті, в домашньому житті чоловіки уважно прислухалися до думки і бажань своїх подруг. Сучасним чоловікам буде цікаво повчання мудреця Птаххотепа про ставлення до дружини: „... Люби свою дружину в своєму будинку справедливо і належним чином. Наповнюй її шлунок і закривай її спину; давай масло для умащення – ліки для її членів. Примушуй її серце радіти весь час, доки ти живеш; вона найвигідніше поле для тебе. Не сварися з нею. Нехай вона уникне насильства. Зроби так, щоб вона процвітала в твоєму домі. Якщо ти станеш ворогом їй, вона поглине тебе, як безодня ... “ [43, с. 215].

Інший мудрець – писар Ані – давав своїм сучасникам ще конкретніші поради: „Намагайся не командувати своєю дружиною в її будинку, коли ти

знаєш, що вона прекрасна господиня. Не говори їй: „Де ця річ? Принеси її мені її“, – коли вона поклала її на потрібне місце ... Чоловік, який сперечається у своєму будинку, лише створює в ньому безлад і ніколи не зрозуміє, що насправді він справжній господар там завжди“ [43, с. 215]. Мабуть, проблема „подай-принеси“ жила між чоловіком і жінкою з часів Давнього Єгипту, проте єгипетські чоловіки вирішували її найчастіше на користь жінки.

Та яким би не був сильним консерватизм давньоєгипетської цивілізації, її ідеали й цілі виховання поступово переглядалися. Стародавній папірус, що належить до 1-го тисячоліття до н. е., свідчить: вже тоді з'явилися відмінності в розумінні того, якою належить бути людині. Автор очевидно сперечається з тими, хто відходив від традиційної покірності й безініціативності. Він пише, що такі люди уподібнюються рослині, позбавленого тепла і води.

Дівчат також готували не лише для майбутнього сімейного життя, а для можливої професійної діяльності. При народженні також не віддавали перевагу синам: поява на світ доньки в родині сприймалася з такою ж радістю, як і сина. Сини й дочки зростали разом не лише в бідних, і й у заможних родин, їх однаково карали й однаково заохочували [64, с. 121].

На основі епістолярного жанру можна прослідкувати роль і значення жінки в давньоєгипетському суспільстві. Так, кілька примітних штрихів до портрету давньоєгипетської жінки на основі епістолярного жанру додала англійський єгиптолог Гей Робінс, що нещодавно випустила новим виданням свою книгу „Жінки в Давньому Єгипті“. У монографії представлені дуже цікаві факти, засновані на небагатьох збережених документальних свідченнях епохи Середнього царства (XXI-XVII ст. до н.е.).

Виявляється, ще чотири тисячі років тому в єгипетських сім'ях виникали конфлікти, що вельми нагадують сучасні справи з розділом спадщини за відомою схемою: „Не треба пісень: тато заповідав мені машину, а тобі холодильник“. Лише реалії дещо інші. Робінс наводить фрагменти з листа до судової інстанції якоїсь молодой, але проворной особи на ім'я Тахенвет. Вона заперечує рішення батька заповідати 15 рабів своїй дружині Сенебтісі. Татусь своїй благовірній вже раніше віддав 60 рабів, обурюється любляча дочка, може, з неї вистачить? На жаль, документ сильно зіпсований часом, і ми вже ніколи не дізнаємося, хто переміг у суперечці – Тахенвет або Сенебтісі [43, с. 246].

На відміну від поезії, де домінують образи романтичних коханих, у єгипетській прозі жінка зазвичай представлена як дружина або мати. У прозових творах оспівувалися образи турботливою люблячої вірної дружини (наприклад, „Історія Ізиди та Озіріса“), а сварливі й невірні дружини жорстко висміювалися, були яскраво вираженими негативними персонажами, яких чекало покарання за злочинства (наприклад, „Казка про двох братів“). Імовірно, подібні образи несли

мету виховати з юних єгиптянок дбайливих дружин – показати з боку: яка огидна примхлива сварлива жінка, а яка прекрасна любляча вірна дружина – подібна самій Ізіді.

Ще одним твором, у якому розкрита роль жінки в єгипетському суспільстві є „Похвала люблячій дружині“, де фактично виконується ода жінці. „Улюблена чоловіком дружина притягує солодкою любов'ю, із чарівними вустами і приємною мовою. Усе, що виходило з її вуст, було подібно творінню Істини. Жінка чудова, удостоєна похвали в своєму місті, всякому простягає вона руку допомоги, говорить гарне і розповідає те, що люблять чути. Робить те, що подобається людям, уста її не породили жодного зла. Усі люблять її, Ренпетнефрет“ [54, с. 98-99].

Свідченням того, що жінка в єгипетському суспільстві займала чільне місце, є те, що вона могла передавати у спадок своє майно, що викладено у „Заповіт Наунахт“. „Я – вільна жінка Єгипту. Я виростила вісім дітей і забезпечила їх усім необхідним для початку їхнього дорослого життя. Але тепер я постаріла та споглядаю, що мої діти не піклуються більше про мене. Тому я передам мою власність тим, хто подбає про мене, і не дам нічого тим, хто знехтував мною“ [43, с. 170].

Проте, не зважаючи ні на що, загалом єгипетська література не надто жалувала жінок. Оповідачі й моралісти називали їх центром всіх вад, мішком всіляких хитрощів та описували як легковажних, примхливих, нездатних зберігати таємниці, брехливих, мстивих і, зрозуміло, невірних. Так, згідно давнім казок, жінка коштувала небагато, зате чоловік вірний, турботливий, відданий і розсудливий. Однак у тих же казках фараон постає як людина обмежена, химерна, змушена з кожного приводу звертатися до своїх переписувачів і чародіїв. Такі були закони жанру. У дійсності багато володарів Єгипту відрізнялися доблестю та умінням управляти країною в мирний час, а багато єгиптянок були бездоганними дружинами й ніжними матерями. Жінок жорстоко карали за зраду – у той час, коли чоловіка просто могли зобов'язати до розлучення, жінку могли засудити до смерті за такий злочин. У „Казці про двох братів“, дружина, що зрадила чоловікові, була знайдена й убита, а її тіло було викинуто собакам.

Для древніх єгиптян, найбільше привабливими вважалися плодовиті жінки. Жінки, які народжували дітей, мали більше шансів на сімейне щастя, ніж бездітні. Наслідуючи приклад Ізиди, богині – матері Гора, єгипетські жінки намагалися здаватися розумними, освіченими, загадковими матерями.

Весільний обряд у Єгипті.

Про весільні обряди єгиптян нам практично нічого не відомо. Зазвичай, за нареченою давалося придане. Ритуал „сватання“ був простий: коли фараон з „роману“ про Сатні-Хаемуасе вирішує одружити своїх дітей, він просто говорить: „Нехай приведуть Ахурі в будинок Неферкаптаха цієї ж ночі! І нехай принесуть із нею чудові дари!“ Цікаво проходила й церемонія одруження: верховний жрець благословляв молодих, поливаючи водою зі священної посудини, що звалася ситулою. „На щастя“ нареченій часто вплітали у волосся священні квітки лотоса або закріплювали ароматичні кульки на розкішній перуці, що нагадує сучасні весільні звичаї. Одяг у наречених був білим.

Судячи з усього, саме пишна процесія, що супроводжувала перехід нареченої в новий будинок і була єгипетським весіллям. Після переходу сім'ї, які поріднилися, бенкетували й гуляли в міру своїх можливостей.

Цілком імовірно, що шлюб в Єгипті реєструвався в так званих „Будинках життя“ – центрах духовного життя єгиптян, де переписувачі та жерці складали та зберігали записи й документи. Після весілля жінка отримувала ім'я свого чоловіка; якщо заміжню жінку викликали до суду, її називали спочатку власним ім'ям, а потім слідувало ім'я її чоловіка. Наприклад: „Мутемуйа, дружина писаря Несіамона“. Треба сказати, що в Стародавньому Єгипті жінки користувалися досить широкими правами: жінка могла працювати, була наділена правом власності і спадкування, могла займатися сільським господарством і торгівлею поряд із чоловіком. У „сімейний бюджет“ єгипетської сім'ї чоловік вносив дві

третини загального майна, дружина – одну. Після смерті одного з подружжя другий міг розпоряджатися всім майном, але продавати або дарувати мав право лише свою частку.

Та все ж у країні, де палиця відіграла таку значну роль, чоловік у розумних межах мав право бити свою дружину, а брат – сестру, проте каліцтва суворо каралися законом. Винний повинен був заприсягтися перед суддями, що більше не чіпатиме свою дружину, інакше отримає 100 ударів кием сам і буде позбавлений права на спільно придбане майно.

Феномен „невидимості“ та практичної невивченості життя більшості єгипетських цариць пояснюється не відсутністю інтересу до самого предмету і не „самовдоволенням“ єгиптологів-чоловіків, а й самою специфікою цього інституту в Стародавньому Єгипті, що робить це завдання майже нездійсненним, особливо в європейському розумінні цієї проблеми. Проблема виникає вже на термінологічному рівні: у давньоєгипетській мові титул „Цариця“ („дружина царьова“, „сестра Царьова“ і т.д.) позначав як „головну“ дружину фараона, так і жінок, наближених до фараона (їхнє число іноді доходило до 300). Цариця – невід'ємна частина царя, яка доповнює його [54, с. 233].

Характерна риса давньоєгипетської суспільної організації полягала в тому, що, незважаючи на досить велику кількість прав, роль цариці була специфічною. Для цієї ролі завжди характерні кілька особливостей, що можна позначити, як її міфологізованість, компліментарність і колективність. Образи, в яких з'являються цариці на фресках, посмертних написах, відображають, як правило, не стільки індивідуальні властивості або індивідуальну норму поведінки, скільки їхні особливі функції в межах того, що можна визначити концепцією божественної влади. Ці функції були багаторівневими, пов'язаними з ідентифікацією цариці та її міфологічного „прототипу“ (зазвичай ним була богиня Хатхор), з її особливо роллю продовжувачки роду, із тим, що вона була втіленням жіночого начала в дуалістичній моделі божественної влади, у подвійному розумінні царства взагалі.

Цариця в очах древніх єгиптян завжди виступала як додаток до переважаючого чоловічого елемента, а її соціальні прояви реалізовувалися, як правило, через цю домінанту – саму особу царя, причетність до його культу, відповідності його титулатурі, іконографічному вигляду і т.д.

Численні титули головної дружини фараона служили швидше для того, щоб виділити її з числа інших цариць. Політикою – зовнішньою і внутрішньою – цариці зазвичай не займалися. Історії відомо лише кілька великих єгиптянок, які зуміли піднятися над звичайним становищем „другої половини“. За винятковістю зримості своєї присутності, рівня причетності до найважливіших подій його життя і, можливо, за силою свого особистого впливу на фараона

виділяються цариці 18-ої династії, дружини Аменхотепа III, Ехнатона, Рамсеса II.

Цариця Нефертарі Мерітенмут, “головна цариця” Рамсеса II, не даремно іменувалася Великою царицею. Ця жінка виділялася в усіх відношеннях; відомий навіть її лист до хетської цариці з найкращими побажаннями і виразом надії на майбутню згоду між царями Єгипту і Хатті, яка була написана після укладення мирного договору між двома державами. Отже, зовнішня політика не була байдужа Великій Цариці. Вона намагалася зіграти в ній хоч якусь роль, хоча, наскільки Нефертарі досягла успіху в цьому, нам невідомо. Про втручання Нефертарі в політичне управління або інші державні справи можна робити висновки завдяки джерелам – їх було небагато, але вони все-таки були!

Нефертарі була винятком не лише в політиці та соціальному житті, а й у мистецтві. Її статуї, досить численні, присутні практично в усіх храмах і гробницях, побудованих для Рамсеса II і для неї. Її зображення знаходяться на тріумфальному барельєфі, на різних фресках, і одного розміру зі скульптурами Рамсеса. Єгипетські художники зображували чоловіків і жінок різними фарбами: тіла людиноподібних богів і чоловіків були червоними, жінки зображувалися жовтим кольором. Деякі художники, правда, для надання більшої реальності своїм фрескам, намагалися змішувати фарби. Але в настінних розписах гробниці Нефертарі цариця має той же відтінок шкіри, що і фараон. Дослідники вважають, що це викликано прагненням показати сильну особистість, виділити Велику царицю [56, с. 68].

Жінки, так само як і чоловіки, стежили за своїми зачісками, правда, голову вони голили або коротко стригли. Прості жінки воліли укладати волосся самотійно, однією з найпопулярніших зачісок був всім знайомий „кінський хвіст“. До допомоги перукарів вдавалися лише зрідка, в особливих випадках. Знатні ж єгиптянки довіряли своє волосся спритним рукам служниць. Нерідко вони носили перуки. У складні зачіски (в перуки) впліталися різноманітні прикраси, одне з яких, найпоширеніше, мало форму конуса та сильний аромат. На жаль, нам невідомо, з чого воно виготовлялося. Волосся вимагало постійних турбот: сиве волосся просто виривали, а щоб не сивіли брови, існували спеціальні мазі. Крім того, єгиптянки знали складники трав і мазей, які могли сприяти облісінню суперниці й нерідко їх використовували.

Численні свідчення говорять про те, що в часи фараонів жінки намагалися одягатися витончено і в той же час практично, віддаючи перевагу сукням, які облягали фігуру, без надмірностей в обробці. У пізніший період стали популярні подвійні сукні: спідня з тонкого щільного матеріалу, а верхня – широка, напівпрозора. Для надання більшої струнності фігурі плаття зтягувалося одним поясом на талії та іншим – вище грудей. Іноді надягалось й третє плаття поверх перших двох: щось на кшталт короткого плаща, прикрашеного вишивкою.

На відміну від простолюдинів, одяг яких часто був прикрашений вишивкою, вбрання аристократів витримувалися в суворому білому кольорі. Строкати забарвлення в одязі єгиптян з'явилися набагато пізніше, в результаті змішування культури Стародавнього Єгипту з культурами інших цивілізацій – Кіпру, Криту, Греції, країн Середземномор'я.

Манера одягатися, зрозуміло, різнився залежно від соціального стану. Професійні співачки й танцівниці носили такий ж одяг, що і знатні дами, а часто виступали оголеними, і весь їхній наряд складався з декількох прикрас – паска, намиста, браслетів і сережок. Служниці та рабині носили короткі сукні, що не сковували рухів, зовсім юні служниці зазвичай ходили й зовсім голими.

Дуже широко як серед жінок, так і серед чоловіків, були поширені прикраси: кільця, браслети, намиста, ланцюжки, підвіски. Лише сережки залишалися привілеєм жінок.

Мати вважалася в Стародавньому Єгипті головним членом сім'ї, навіть у багатьох поховальних написах, родовід єгиптянина вівся по материнській лінії. А в якості діда зазвичай вказувався дід по матері. Учений Уолліс Бадж писав із цього приводу: „Батько вимагав від свого сина повної покори, але єгиптяни вважали, ніби хлопчик більше зобов'язаний матері, і він повинен був не лише коритися їй, але й любити її й постійно доводити свої почуття“. Писар Ані застерігає синів Стародавнього Єгипту від непокори й образи матері, вважаючи, що скарга матері богам на нешанобливого сина обов'язково накликає на нього божественні та земні неприємності [67, с. 266].

У той же час матріархату в Давньому Єгипті, звичайно, не було – чоловіки були і воїнами, і здобувачами, і правителями. Єгипетські жінки правили в своїх будинках і намагалися рідше бувати на публіці, хоча були відносно вільними й освіченими. Так, царівна Несітанебташу самостійно скопіювала „Книгу мертвих“, інша жінка зробила прекрасну копію „Манускрипту Зуча“, що зберігається тепер у Британському музеї [28, с. 9]. Незважаючи на це, жінки самостійно володіли і розпоряджалися своїм майном, уклали угоди, особливо в епоху Нового Царства. Шлюб в Древньому Єгипті нерідко укладався за участю старших родичів, батьків і свах, проте ґрунтувався на волі самого майбутнього подружжя, примушування до вступу в шлюб поширено в Єгипті не було.

Основною функцією жінки, безсумнівно, було продовження роду. Кожен єгиптянин, глава сім'ї, повинен був мати свій власний будинок, будь то палац чи жалюгідна халупа. Поняття „побудувати дім“ і „взяти дружину“ були для єгиптян синонімами. До нас дійшли свідчення того, що нерідко шлюби укладалися з волі батьків або панів, проте ліричні вірші, донесені до нас папірусами з музеїв Турина та Лондона показують, що молоді люди користувалися значною свободою і могли одружитися по любові. Крім того, в єгипетських любовних

казках нерідко часто описуються ситуації, коли закоханому юнакові доводилося проходити випробування, щоб добитися руки коханої. Цікаво, що сюжет казки про Попелюшку, написаної Ш. Перро в XVII столітті, був відомий єгиптянам. Розшифровка папірусів показала, що ця казка була дуже популярна, її героїню звали Родопіс, а замість кришталевого черевичка у неї була позолочена сандаля.

У любовних піснях юнак називає свою наречену „моя сестра“, а та його – „мій брат“. Після весілля чоловік продовжував називати дружину „сенет“ – „сестра“, а не „Хемет – „дружина“, правда, на судових процесах на подібні тонкощі не звертали уваги. Ця гра слів викликала непорозуміння в деяких єгиптологів, які стверджували, що у стародавніх єгиптян шлюби укладалися між рідними братами і сестрами. Звичайно, фараони часто одружилися зі своїми сестрами і навіть доньками, але „закон дозволяє фараонові робити все, що він хоче“ [43, с. 211].

Моногамія була у єгиптян основною формою шлюбних відносин. Проте, на відміну від жінки, невірність якої каралася смертю, чоловікові дозволялося мати в своєму будинку наложниць. Відомі випадки полігамії, але вони досить нечисленні серед простих смертних. Фараони ж володіли величезними гаремами. Наприклад, у Рамзеса II було близько 160 дітей. Неважко уявити, скільки жінок мешкало в його палаці! Втім, за рідкісним винятком, дружини прекрасно спілкувалися між собою.

Зображення, що збереглися на стінах храмів і гробниць фараонів свідчать про очевидну принадність і витонченість жінок у ті часи. Секрет цього, найшвидше, криється в тому, що представниці середніх і нижчих верств давньоєгипетського суспільства активно працювали разом із чоловіками, а їхній звичайний раціон харчування не містив жирів у великій кількості.

Кохання й секс у Стародавньому Єгипті були відкритими, і вважалися цілком природними. Вони були невід'ємною важливою частиною життя – від народження до смерті й переродження. Самотні й сімейні пари – всі займалися любов'ю. Навіть боги були достатньо "земними" і теж злягалися. Єгиптяни також вірили в секс у загробному житті. Секс зовсім не був табу ... Єгипетські релігійні тексти були переповнені розповідями не лише про кохання, а й про перелюбство. Мужність і жіночність були міцно пов'язані зі здатністю зачати й виносити дитину ... „Не віддавайте перевагу одній дитині над іншою; невідомо, яка з них поставиться до вас краще, коли виросте“ [64, с. 244].

Незаміжні жінки, з іншого боку, були вільні у виборі партнера за своїм розсудом, і могли повністю насолоджуватися усіма принадами кохання й сексу.

У Єгипті професійні повії вважалися священними посланницями богів. Їх відносили до вищого стану суспільства й ототожнювали з різними богами та богинями, такими, як Бес і Хатхор. І це були зовсім не сучасні "дівчинки на

вулицях", яких ми зазвичай вважаємо "жінками легкої поведінки". Стародавні "путани" зазвичай виділяли себе в суспільстві завдяки одягу та макіяжу. Деякі з них носили блакитні сукні, прикрашені бісером, сплетені за зразком рибальської сітки. Вони фарбували губи червоним кольором, робили татуювання на грудях або сідниці, а часто походжали просто голими. Немає доказів, що їхня "праця" будь-яким чином оплачувалася, тому, можливо слово "проститутки" не зовсім підходить для цих жінок.

Єгипетське жіноче вбрання.

Інша точка зору, висунута Деніелом Колосом, єгиптологом університету в Торонто, визначає дошлюбну сексуальну активність як необхідну умову щасливого шлюбу. Одна з теорій, відповідно до якої таких жінок не відносили до повій, ґрунтується на припущенні, що їхня "праця" можливо була частиною ритуалу "дорослішання", подібно обрізанню для чоловіків. Беручи до уваги особливий акцент єгиптян на плідність, як на визначальну природу чоловіка і жінки, ця теорія може бути правдоподібною.

За іншими теоріями – молоді незаймані дівчата часто приєднувалися до мандруючих артистів – танцюристів, співаків тощо. – І під час подорожей у трупі вони вперше випробовували сексуальну активність. Якщо дівчина вагітніла, вона, швидше за все, покидала трупу, поверталася додому, з доказом своєї жіночності (материнство шанувалося як вище благо, що дозволяє жінці досягти високого становища в суспільстві, тому фактом вагітності по-справжньому пишалися).

Отже, ці жінки не були "повіями", яким платили, а навпаки, вони були поєднувальною ланкою між богами й людьми. Не можна стверджувати, звичайно, що в Стародавньому Єгипті не було оплачуваних повій, просто знайдено занадто мало тому доказів.

Імовірно, існували шлюби між братом і сестрою, але, вони вже не вважалися такими. Причина цьому в багатозначному позначенні родинності в

єгипетській термінології. "Батьком" міг вважатися як справжній батько, так і дід чи предки по чоловічій лінії, "матір'ю" – аналогічно по жіночій лінії кровного родства. "Сестрою" могла бути коханка, дружина, пані або наложниця, племінниця чи навіть тітка! [6, с. 71].

З іншого боку, царська сім'я частіше вдавалася до кровозмішення. Царська кров бігла в жилах жінок, а не чоловіків. Щоб стати фараоном, чоловік повинен був одружитися на царській принцесі, яка могла бути його сестрою або кузиною. Широке поширення шлюбів між братами і сестрами, особливо серед царських сімей Нового Царства, ймовірно, було спробою зміцнити зв'язки між царською сім'єю і богами, які самі нерідко вдавалися до таких союзів.

Туринський папірус містить безліч сексуальних сцен, можливо, художник сфокусував свій погляд передусім на Рамсесі II і його численних дружинах. Можливо, це просто фантазії древнього єгиптянина, якому вдалося їх зафіксувати на папірусі, або ж це – найдавніша сатира на секс в давньоєгипетському суспільстві.

Єгиптяни думали про загробне життя як про продовження життя земного, про краще життя. Отже, вони вірили і в кохання й секс після смерті. У гробниці іноді клали статуетки жінок з широкими стегнами, що тримають на руках дітей.

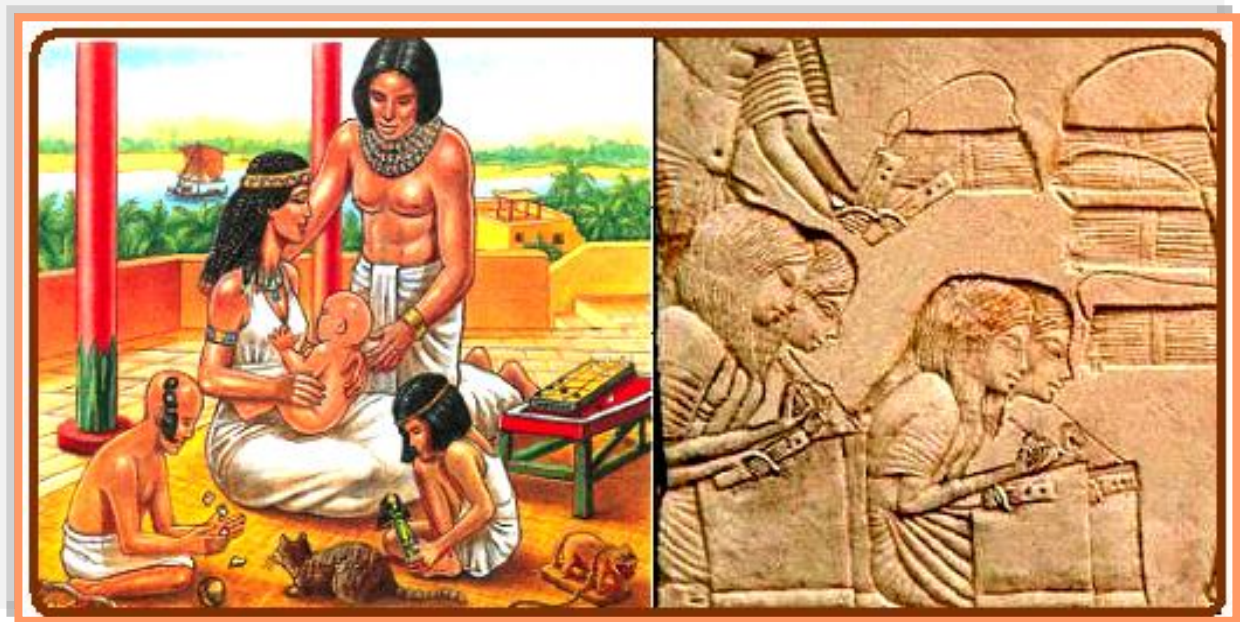
Таким чином, стосунки батьків і дітей у єгипетських родинах базувалися на основі споконвічних традицій – батько з повагою ставився до матері, батько й мати разом займалися вихованням своїх дітей, намагалися їм у спадок передати власну професію, бережно ставилися до їхнього здоров'я, дотримувалися суворих правил гігієни, разом проводили вільний час, гаючи у сімейні ігри, разом зустрічали свята в середині своєї родини. Вихованню хлопчиків і дівчаток приділяли однакову увагу. Дівчат також готували не лише для майбутнього сімейного життя, а для можливої професійної діяльності. При народженні також не віддавали перевагу синам: поява на світ доньки в родині сприймалася з такою ж радістю, як і сина. Сини й дочки зростали разом не лише в бідних, і й у заможних родинах, їх однаково карали й однаково заохочували. Виконуючи батьківський обов'язок наставника, єгиптяни вважали, що прожили своє життя праведно і забезпечують щасливе існування предкам в потойбічному світі.

Епістолярний жанр ще раз підкреслював досить високе місце жінки в давньоєгипетському суспільстві, адже жінки могли як успадковувати майно, так і передавати його в спадок, писати листи та позовні заяви одна на одну до суду з різноманітних питань, а також відстоювати свої права з інших нагальних питань. Те, що жінки мали право бути позивачками в суді (і навіть у найвищій його інстанції), доводить про повагу до жінки в суспільстві та бажання чоловіків не пригнічувати її, в прислухатися до її думки [43, с. 199].

Однак, окремі факти свідчать, що рівноправності між чоловіками і жінками

в Стародавньому Єгипті не існувало. Щоб стати на чолі держави, жінці-фараону Хатшепсут довелося створити культ не просто царя, а цариці, головні ж царські дружини не могли втручатися в політику держави, незважаючи на свій вплив на фараона. Незважаючи на те, що жінки не могли бути вченими, художниками, писарями, соціальний статус жінки в Стародавньому Єгипті був порівняно високий.

. § 5. Моральне виховання та навчання в Стародавньому Єгипті.

Єгипетська родина.

Учні в жрецькій школі при „Шістьох будинках.

У Стародавньому Єгипті як в одній із перших цивілізацій сформувалися необхідні соціальні інститути – органи державного управління, єдині закони, система освіти, професійна армія тощо. Для передання в спадщину накопиченого необхідного досвіду, завдяки якому можна було підтримувати існуючий у країні порядок і традиції, а також сакральне знання, й було започатковано перші школи.

Моральному вихованню дітей у середині єгипетської подини надавали виняткового значення. Про це свідчить більшість писемних джерел, що дійшли до нас від часів Середнього й нового царств. Не останню роль у цьому відіграла й релігійність стародавніх єгиптян, міцність і певним чином „недоторканість“ споконвічних традицій у даній цивілізації.

Моральне виховання в Давньому Єгипті здійснювалося переважно через заучування моралізаторських настанов на зразок: "Краще любити людей, ніж накопичувати золото в скрині," Краще їсти сухий хліб і радіти серцем, ніж бути багатим, і пізнати печаль". Читання, запис і запам'ятовування подібних настанов було зовсім не простою справою, оскільки вони зображувалися ієрогліфами, мовою, що все більше відрізнялася від живої розмови. Метою навчання була підготовка до діяльності, якою традиційно займалися члени сім'ї. Таким чином,

родина була первинним осередком навчання. Свою професію передавали дітям жерці, музиканти, ремісники і т.д.

Батьки-ремісники при навчанні деколи використовували дитячі іграшки: моделі землеробських знарядь, млинів, кузень. Лише військова справа перебувала суворо поза станово-професійного навчання. Майбутніх воїнів вчили володіти зброєю, особливими вправами, розвивати силу, витривалість, спритність. Зважаючи на те, що школа в Стародавньому Єгипті виникла як сімейний інститут, кожен чиновник або жрець навчав сина, який згодом повинен був змінити його на тій чи іншій посаді. Пізніше в таких сім'ях з'являються невеликі групи учнів. Набуття грамотності, професія писаря розглядалися як запорука соціального благополуччя. У папірусах досить часто зустрічаються висловлювання такого змісту:

"Дивись, немає іншої посади, крім посади писаря, де людина завжди начальник" [38, с. 40].

Освіта вимагала чималої праці. Заняття в школі йшли з раннього ранку до пізнього вечора. Нестаранних суворо наказували. Спроби порушити аскетичний режим нещадно каралися. Щоб досягти успіху, школярі повинні були жертвувати мирськими радощами. Ось що говориться в одному з папірусів, де вчитель наставляє недбайливого учня:

"Вставай на своє місце! Книги вже лежать перед твоїми товаришами. Читай старанно книгу. Треба любити писання й ненавидіти танці. Цілий день пиши твоїми пальцями й читай вночі. Не проводи дня без праці, інакше горе твоєму тілу. Питай поради в того, хто знає більше за тебе. Мені кажуть, що ти закидаєш науку, ти віддаєшся задоволенням, ти бродиш з вулиці на вулицю, де пахне пивом. А пиво спокушає душу. Ти схожий на капличку без бога, на будинок без хліба. Тебе вчать співати під флейту. Ти сидиш перед дівчиною, і ти намастив себе пахощами. Твій вінок із квітів висить у тебе на шиї. Я зв'яжу твої ноги, якщо ти будеш бродити по вулицях, і поб'ю тебе гіппопотамовим батогом" [40, с. 37].

За даними староегипетського папірусу, дітям приділялася особлива увага, оскільки відповідно до вірувань єгиптян, сини й дочки могли дати батькам нове життя, здійснюючи похоронний обряд. Коли єгиптяни виконували батьківський обов'язок наставника, то вважали, що чинять праведно й забезпечують щасливе існування предкам в потойбічному світі. За віруваннями єгиптян, боги, зважаючи душу померлого, на одну шальку терезів клали безпосередньо її, а на другу "кодекс поведінки". Якщо чаші врівноважувалися, померлий міг почати нове життя в загробному царстві. У дусі підготовки до загробного життя склалися й звернені до дітей повчання, що служили стимулом формування моральності і відображали ідею безмежної важливості виховання й навчання: "Подібний до кам'яного ідола неук, якого не навчав батько" [40, с. 37].

Отже, ми маємо можливість спостерігати, як батьки контролювали навчання своїх дітей у школах, давали їм відповідні моральні настанови й застосовували покарання в разі порушення норм поведінки. Школи виникали при храмах, палацах царів і вельмож. Навчали в них із 5 років. Спочатку учень повинен був навчитися правильно та красиво писати й читати, потім – складати ділові папери, дотримуючись відповідного стилю в роботі й поведінці.

Для оволодіння грамотою учневі слід було запам'ятати не менше 700 ієрогліфів, розрізнати спрощене (скоропис) і класичне письмо. У результаті учень повинен був опанувати діловим стилем – для світських потреб і статутним – для складання релігійних текстів. В епоху Стародавнього царства (3-е тисячоліття до н.е.) ще писали на глиняних черепках, шкірі та кістках тварин. Але вже в цей період з'явився папір – папірус – із болотної рослини тієї ж назви. Пізніше папірус став основним писарським матеріалом. У писарів і школярів був у користуванні своєрідний письмовий прилад: чашка для води, дерев'яна дощечка із заглибленнями для фарби з сажі й охри, а також очеретяна паличка для письма. Майже весь текст писали чорною фарбою. Червону фарбу використовували лише для позначення пунктуації та виділення окремих смислових фраз.

Шкільний папірус пускали в хід багато разів. Перед черговим вживанням із нього змивали раніше написане. Писарі ставили на папірусі число, місяць, день, рік даного уроку. Існували сувої – посібники, які переписували та заучували. На початковій стадії навчання найбільше дбали про відшліфування техніки зображення ієрогліфів. Потім все більше уваги стали приділяти змісту текстів. На найвищому етапі навчали красномовства, що вважалося найважливішою якістю писаря. "Мова сильніше зброї", "Мова рятує, але може й погубити", – читаємо ми в давньоєгипетських папірусах [64, с. 312].

У ряді єгипетських шкіл навчали математики, географії, астрономії, медицині, іноземних мов інших народів. Повідомлялися деякі відомості з математики, що могли знадобитися для розрахунку будівництва каналів, храмів, пірамід, підрахунку врожаю, астрономічних обчислень. Вони використовувалися, зокрема, для прогнозу повеней Нілу. Географію часто вивчали в поєднанні з геометрією, щоб учень міг навчитися малювати план місцевості.

Проте, найголовнішим був контроль за навчанням як із боку вчителів у школах, так і батьків у родині. Постійні моральні настанови, покарання й особистий приклад старших безумовно формували не лише стійкі моральні цінності в дітей, а й виховували повагу до традицій власної родини. Моральні цінності передавалися з покоління в покоління та підтримували непохитні основи стародавньої самобутньої культури єгипетського суспільства.

Отже, моральне виховання в Давньому Єгипті здійснювалося переважно

через заучування моралізаторських настанов. Метою такого виховання була підготовка до діяльності, якою традиційно займалися члени сім'ї, і що було для них великою цінністю. Моральному вихованню дітей у середині єгипетської родини надавали виняткового значення. Про це свідчить більшість писемних джерел, що дійшли до нас від часів Середнього й нового царств. Не останню роль у цьому відіграла й релігійність стародавніх єгиптян, міцність і певним чином „недоторканість“ споконвічних традицій у даній цивілізації. Тут велике значення відіграла єдність шкільного й родинного виховання.

Спеціальна освіта дітей у Стародавньому Єгипті складалася впродовж кількох тисячоліть. Описати детально, як проходив процес навчання в давнину (III тисячоліття до н.е.), не уявляється можливим через недостатність відомостей, які ми маємо про стародавніх єгипетських цивілізаціях.

Перші згадки про шкільне навчання стародавніх єгиптян датуються III тисячоліттям до н.е. Школа й виховання в Стародавньому Єгипті мали призначення підготувати дитину, підлітка, юнака до світу дорослих. Упродовж тисячоліть у долині Нілу склався певний психологічний тип особистості. Ідеалом стародавнього єгиптянина вважався небагатослівний, стійкий до злиднів і ударів долі чоловік. За логікою такого ідеалу й відбувалося навчання. У Стародавньому Єгипті сімейне виховання і навчання відображали характер взаємин між жінкою та чоловіком, які в родині формувалися на рівноправній основі. Тому навчання хлопчиків і дівчаток приділяли однакову увагу. Лише приналежність до привілейованої меншини відкривала доступ до усебічних знань, бо за свідченнями давнього джерела, слід було "зв'язати в єдиний вузол усі знання" (ось чому слова "знання", "навчання" і "вузол" зображувалися одним і тим же ієрогліфом) [64, с. 210].

Потрібно зауважити, що діячі тогочасного мистецтва вельми зворушливо зображували членів єгипетської сім'ї: батько й мати в їхніх творах трималися за руки і обіймали один одного за талію. Що стосується дітей, то вони в більшості випадків зображувалися такими, що тиснуться до батьків або тримаються за їхній одяг. Ніде не спостерігалось відчуження дорослих від дітей.

Прийняті в Стародавньому Єгипті педагогічні методи та прийоми відповідали цілям й ідеалам виховання і навчання. Учневі належало в першу чергу навчитися слухати й слухалися. У ходу був афоризм: "Послух – це найкраще, що є в людини". Учитель зазвичай звертався до учня з такими словами: "Будь уважний і слухай мою мову; не забудь нічого з того, що кажу я тобі". Найефективніші для досягнення подібної покори були фізичні покарання, що вважалися природними та необхідними. На учня постійно сипалися удари. Шкільним девізом були слова, записані в одному з стародавніх папірусів: "Дитя несе вухо на своїй спині, потрібно бити його, щоб воно обов'язково почуло".

Беззастережний і абсолютний авторитет батька, наставника був освячений багатовіковими традиціями: "Завжди йди шляхом батьків і предків своїх" [64, с. 211]. Із цими традиціями був тісно пов'язаний і звичай передачі професії у спадщину – від батька до дітей. Для прикладу в одному з папірусів перераховані 25 поколінь будівельників, які належали до однієї сім'ї.

Яким би не був сильним консерватизм давньоєгипетської цивілізації, а все ж її ідеали й цілі виховання поступово переглядалися. Стародавній папірус, що належить до 1-го тисячоліття до н. е., свідчить, що вже тоді з'явилися відмінності в розумінні, якою має бути людина. Автор однозначно сперечається з тими, хто відходив від традиційної покірності й безініціативності. Він писав, що такі люди уподібнюються рослині, позбавленій тепла і води.

Поступово спеціалізація навчання посилювалася. Так, в епоху Нового царства (V в. до н. е.) з'являються школи лікарів. До того часу були накопичені знання й написані навчальні посібники з діагностики та лікування майже півсотні різних хвороб. Особливе місце займали царські школи, де діти вищої знаті вчилися разом із нащадками фараонів та їхніми родичами. У таких школах особлива увага приділялась перекладу на живу мову найдавніших текстів.

"Я творив істину заради її владики, я задовольняв його тим, що він бажає: я говорив істину, я поступав правильно, я говорив гарне і повторював хороше. Я наставляв сестру й двох братів, щоб примирити їх. Я рятував нещасного від сильнішого ... Я давав хліб голодному, вбрання голому. Я перевозив на своєму човні того, хто не мав його... Я зробив човен для того, хто не мав власного човна. Я поважав батька мого, я був ніжний до матері моєї. Я виховав менших братів і сестер після смерті моїх батьків" [37, с. 61].

Подібні висловлювання свідчать про наявність сильного гуманістичного чинника, що пронизує всю єгипетську літературу та освіту в цілому і, зокрема, суспільну думку часів Стародавнього й Середнього царств, про яку йшла мова вище.

Для навчання використовувалася й дидактична література. У знаменитому "Повчанні Птаххотепа", що дійшло до нас у редакції Середнього царства, але було написане ще в епоху Стародавнього царства, Птаххотеп звертається до сина: „Якщо ти начальник, який віддав розпорядження багатьом людям, прагни до всякого добра, щоб в розпорядженнях твоїх не було зла. Велика справедливість ствердиться, коли ти будеш дбати про людей“ [41, с. 15].

Досвідчений старий візир цими словами застерігає свого сина від жорстокості та порушення законів ... Вже в епоху Стародавнього царства єгиптяни цінували красномовство, ораторське мистецтво, якому спеціально навчали дітей з молодшого віку. Той же Птаххотеп повчає:

"Якщо ти наблизений царя, який засідає в раді владики свого, будь

обачним і мовчи – це корисніше, ніж ... [?]. Говори [лише] після того, як ти усвідомив, [що] ти розумієш [суть справи]. Це умілець – говорить у раді. Важче [розумна] мова, ніж будь-яка інша робота ... Найкращою професією в Стародавньому Єгипті вважалася державна служба. Вона забезпечували стійкі статки й „упевнене завтра“ [42, с. 51].

Діти вільних людей мали можливість отримати освіту. Дітей царя та членів царської родини, в основному, вчили вдома. Але траплялося й так, що сини фараона навчалися зі звичайними дітьми в храмових школах. Жерці надавали великого значення природним здібностям людини, а тому вступити до школи і вчитися в ній могли не лише діти багатих, але й діти бідняків – все залежало від талантів дитини, і якщо жерці бачили в ньому потенціал, то його брали на державне або храмове утримання. Тому в історії Стародавнього Єгипту є чимало прикладів, коли вихідці з бідних, незнатних родин робили блискучі військові, політичні і жрецькі кар'єри.

Як ми вже зазначали, в більшості шкіл вивчали арифметику, письмо, читання, землеустрій. Цінними знаннями й навичками вважалися навички писаря, хороше розуміння землеробства, ринкових цін на сільськогосподарську продукцію. Роль військових шкіл або кадетських корпусів виконували будинки фараона, де досвідчені ветерани навчали хлопчиків верховій їзді, володінню зброєю, навичкам командування, стратегічним і тактичним прийомам бою.

Хлопчики в Стародавньому Єгипті вчилися приблизно стільки ж, скільки й їхні юні однолітки в сучасному світі – від десяти до дванадцяти років. Після храмової школи їх зазвичай чекала кар'єра писаря, жерця чи чиновника, після стайні – військова служба. Дівчатка вчилися вдома. До хлопчикам застосовувалися тілесні покарання, які добре ілюструє давньоєгипетська приказка: „У хлопчика вуха на спині і він слухає, коли його б'ють“ [67, с. 268].

Треба сказати, що єгиптяни дуже практично підходили як до вибору професії, так і до освіти та знання в цілому. За винятком релігійних знань, єгиптяни були дуже конкретними людьми. Вони високо цінували державну службу, справедливо вважаючи, що тут можна добре заробляти і зберегти здоров'я. Це суттєво відрізнялося від приватного сектора, де превалювала важка фізична праця, навіть якщо у тебе була власна справа – ткацька або гончарна майстерня, пральня або рибальська артіль.

Наприклад, робота переписувача вважалася найпрестижнішою тому, що грамотність цінувалася сама по собі і ця робота не була важкою фізично та добре оплачувалася. Так, якийсь Ахтой радив своєму синові Пеппі стати писарем не з міркувань „наука – світло“, а зовсім з інших причин: „Я подумав про фізичну працю і прийшов до висновку, що книги – кращий предмет для вивчення ... професія писаря – найвеличніша з усіх; їй немає рівних на землі. Навіть коли

писар лише починає свою кар'єру, з ним всі радяться. Він займається державними справами й ніколи не береться за те, що доручає йому інший ... кожен трудівник проклинає своє заняття або ремесло, але не писар, якому ніхто не каже: „Йди й працюй на полях для когось“ [39, с. 23]. Дуже прагматично і сучасно. Це погляд на професію писаря поділяла більшість батьків Стародавнього Єгипту і повчання Ахтоя стало хрестоматійним.

Отже, школа в Стародавньому Єгипті III тисячоліття до н.е. зародилася як сімейний інститут. Чиновник або жрець навчав сина, який згодом повинен був змінити його на тій чи іншій посаді. Та поступово з виникненням нових професій вищі стани населення перестали задовольнятися родинним навчанням. Пізніше в знатних сім'ях з'являються невеликі групи учнів. Тому вже в наступну добу Середнього Царства, в II тисячолітті до н.е., опанування грамотністю, професія писаря та держслужбовця стануть розглядатися як запорука соціального благополуччя, про свідчать загальновідомі папіруси.

§ 6. Естетичні уподобання, розваги та харчування єгипетських родин.

На відміну від греків і римлян, стародавні єгиптяни не полюбили „манежі“ і „арени“, масові розваги і „масову культуру“. Значення родини, родинних відносин і родинних розваг відіграло дуже велику роль у їхньому житті. І це стосувалося не лише багатих сімей – бідні єгиптяни також любили „домашні розваги“ й виділяли на них певний час.

Більшість стародавніх єгиптян були землеробами, прив'язаними до своєї землі. Їхні житла були збудовані з цегли-сирцю для збереження прохолоди в літню спеку. Кожен будинок мав кухню з відкритим дахом, в якій містилися жорнова для помелу борошна та невелика піч для випічки хліба. Стіни були пофарбованими в білий колір і завішені лляними килимами. Підлога покривалися очеретяними килимками, а дерев'яні стільці, ліжка та столи склали основну частину меблів.

Будівлі були досить просторими, зазвичай двоповерховими, з плескатими дахами, де робилися вентиляційні отвори для прохолодного північного вітру. Їх будували із цегли, яку потім вкривали білою штукатуркою. Будинки споруджувалися на платформах, щоб уберегти мешканців від вологи. Поряд із багатьма будинками розташовувались невеликі тіністі сади із басейнами. Усередині приміщення прикрашалися фресками й малюнками.

Розважалися єгиптяни за допомогою музики та ігор, таких, наприклад, як сенет. За ілюстрацією ми можемо спостерігати, як спокійно єгиптяни проводили свій вільний час і як жінки могли брати участь в іграх разом із чоловіками. Серед дітей були популярні жонглювання та ігри з м'ячем, що мало відрізняються від сучасних дитячих забав. Також були знайдені свідчення популярності боротьби,

починаючи від дитячого віку. З Єгипту пішли ігри з киданням кубіку, на сторонах якого стояли крапочки від „однієї до шести“. Учасники гри мали право кидати кубик лише за правилом черговості. Багаті люди практикували полювання (в якому теж, на диво, брали участь жінки й діти) та катання на човнах по берегах Нілу й Червоного моря. Проте гра в сенет продовжувала бути найулюбленішим заняттям єгипетських родин, як заможних, так і бідних. Гра в сенет, у якій завданням двох гравців (іноді – чотирьох) було дістатися до країни богів.

Дозвілля єгипетської родини.

Серед єгиптян були дуже розповсюджені настільні ігри. Іншими іграми, що дійшли до наших днів, були нарди й шахи (майже в сучасному вигляді). Однією з найстаріших ігор була "змійка", у якій гравці пересували фішки по дошці з намальованою спіраллю, щоб досягти голови змії в центрі кола. Звідси й походження назви гри [6, с. 167].

Більшість письмових свідчень про повсякденне життя давніх єгиптян підтверджують, що в період розквіту країни, в часи правління XVIII і XIX династій (1550-1196 рр. до н.е.), життєвий рівень у Єгипті був досить високим: Жителі не були надто обтяжені такими проблемами, як забезпечення себе житлом і їжею, в людей залишалось чимало часу для відпочинку. Їхнє суспільство було витонченим і спокійним, про що свідчить сам характер розваг. Багато забав були

розраховані на всю родину, деякі – на одну людину. На відміну від греків і римлян, давні єгиптяни рідко влаштовували масові видовища, такі як театральні вистави і спортивні змагання.

Єгипетська родина грає в сенет.

Наскільки відомо, в єгиптян не було розважальної драми, але театралізовані інсценування міфів, персонажі яких співали та обмінювалися промовама, складала невід'ємну частину культу деяких божеств. Виявлено кілька подібних ритуальних драм. У дні свят Єгиптяни родинами відвідували вистави, що виконувалися в священних храмах. Розповсюдженою розвагою в палаці фараона чи на банкеті в багатих оселях були пісні й танці. Служниць завжди навчали танцювати, вони нерідко виступали разом із гімнастами й жонглерами. Часто танцями супроводжувалися релігійні церемонії. Дослідники вважають, що єгиптяни винайшли арфу приблизно в 3100 році до н.е. Арфи могли бути невеликими, розміром із ліру, або ж більшими за людський зріст, їхній корпус завжди виготовлявся з дерева. Серед інших музичних інструментів були флейти, зроблені з очерету, бронзові цимбали й тамбурини.

У ті часи через Єгипет проходило багато торгівельних шляхів до Середземномор'я й на Схід, тому до країни потрапляли матеріали з Індії та інших

країн. Через спекотний клімат одяг в основному був простим, легким і просторим. Чоловіки переважно носили спідниці в складку, а іноді й просто пов'язки на стегнах. Жінки переважно носили довгі необлягаючі сукні, зшиті з цілого шматка матерії, також вдягалися в спідниці та сукні, схожі на індійські сарі. Відомо, що багато жінок не носили верхньої частини одягу, а діти взагалі не вдягалися до 12-ти років.

Древні єгиптяни завжди стежили за модою. Вони прикрашали себе яскравою косметикою та коштовностями, це робили навіть найбідніші з них, використовуючи дешеві матеріали. Косметику зберігали у вишуканих посудинах. Для виготовлення фарб застосовувалися різні мінерали, часто навіть отруйні. Зеленою тушшю, виготовленою з малахіту, користувалися як жінки, так і чоловіки.

Більшість чоловіків і жінок коротко стригли волосся і носили перуки або штучні пасма, закріплені дерев'яними чи кістяними шпильками. Крім того, для прикрашання перук використовувалися гребні, виготовлені з дерева, або зі слонової кістки. Бідні єгиптяни носили прикраси з дешевих металів зі шматочками яскраво пофарбованої глини. Для заможних людей ювеліри створювали вишукані золоті прикраси з коштовними каменями, з'єднуючи тонкі нитки металу у вигадливий візерунок (інкрустація металу й стекла) [6, с. 109].

Бідні єгиптяни – і чоловіки, і жінки – носили пов'язки на стегнах і короткі прямі спідниці з запахом. Ці предмети одягу робилися з білого льону, спочатку досить грубого, який потім стали переробляти в тонкі хвилясті тканини. Взагалі льон залишався впродовж усієї історії Стародавнього Єгипту основним матеріалом для виготовлення сукні. Шкіра використовувалася для виготовлення поясів та прикрас, а також сандалій, які, втім, частіше робилися з очерету. Зі шкіри виготовляли й браслети та прикраси для волосся [30, с. 35].

Спідниці чоловіків в різні епохи мали різну довжину. Чим давніша за часом спідниця, тим вона була коротшою. До епохи занепаду давньоєгипетської держави спідниця поступово трансформувалася в сукні і довгі туніки. До речі, кількість одягу на людині та її довжина збільшувалися в Давньому Єгипті з плином часу, але довгий час єгиптянам подобалося показувати своє тіло перед публікою та захоплюватися собою, „неприкритість“ їх не бентежила. На сільськогосподарських роботах чоловіки і жінки працювали оголеними, зрідка одягаючи лише на стегнах пов'язки. Так само одягалися й слуги в будинках багатих єгиптян.

Знатні єгиптянки довгий час залишали оголеними шию і груди: їхні сукні з повністю прозорого матеріалу добре демонстрували інші форми тіла, сама сукня підтримувалося широкими бретелями, з'єднаними на спині. Кольори суконь, в основному, обмежувалися білим, іноді шили червоні або жовті сукні. Лише

пізніше, завдяки культурному обмін з іншими народами, в Давній Єгипет прийшли багатоколірні і смугасті одягу. На голові цариці носили убори у вигляді грифа, уособлюють богиню Мут.

Стиль одягу знатних єгиптян

Фараони намагалися одягатися так, як одягалися боги. У ході були короткі спідниці, хвости і головні убори у вигляді корон і перук. У різні часи хвости були або на зразок шакала, або штучними. Пізніше стали додаватися туніки, плащі, широкі коміри із тонких і дорогих тканин.

Одяг фараонів, членів їхніх сімей і знатних єгиптян прали спеціальні пральники. Вони розкладали предмети одягу на плоских каменях і ретельно відбивали каменями або пальмовим гіллям. Замість мила використовували глину із добавками різних сумішей [30, с. 36].

Папірус був матеріалом для виготовлення різних предметів, у тому рахунку й взуття. Інколи взуття шили зі шкіри, але найчастіше це були просто сандалії з папірису. Вони були дешевими та легкими у виготовленні, тому їх носили всі давні єгиптяни, навіть правителі й жерці, бо це вважалося зручним.

Правда, взуття довго було не в честі у древніх єгиптян. Його носили лише заможні люди, та й то далеко не завжди. Переважно, взуття одягали для дальніх переходів і подорожей в гористу місцевість. Закрите взуття, схоже на туфлі, з'явилося наприкінці існування цивілізації під впливом греків і римлян, а до цього єгиптяни носили сандалі, які виготовлялися з папірису, зі шкіри і навіть з дерева. У будинок у взутті єгиптяни не заходили.

Примітно, що за фараонів існувала спеціальна посада – „той, що носить сандалії“ – людина, яка несла за фараоном його взуття. Треба думати, що ходити

фараон вважав за краще босоніж, проте наявність взуття було ознакою благополуччя й заможності. На барельєфах і картинах в усипальницях нерідко можна побачити за фігурою фараона силует його слуги із сандалями в руках. Древній історик, який описував експедицію цариці Хатшепсут в країну Пунт, скаржився на тяготи шляху, бо учасникам експедиції довелося тягнути воду, гнати худобу та нести сандалі. Сандалі також входили в комплект речей, необхідних єгиптянинові в загробному житті. Позолочені сандалі без закріплення за п'ятою ноги носили фараон і його найближче оточення.

Єгипетське шкіряне взуття.

Спеціальна „мода“ розвивалася у відношенні до одягу богів. Статуї богів єгиптяни одягали регулярно, під час багатьох релігійних свят і в тому рахунку й підношенням богам завжди були предмети одягу, також у храмах були спеціальні кімнати, де ці предмети зберігалися. Цікаво, що на руки богів і померлих фараонів-богів єгиптяни одягали спеціальні напальчники, зроблені з чистого золота. Ці напальчники доходили до другої фаланги пальців і трималися за допомогою тонких смужок золота, з'єднаних із золотими браслетами на зап'ястях і щиколотках. Подібна прикраса дуже нагадує сучасні набори арабських жінок, що складаються з кілець, прикріплених ланцюжками до браслетів, – так звані „Жаді“. На нігті накладали тонкі накладки, що повторюють форму нігтя і зроблені з ляпіс-лазури. Відповідно, сучасні модниці зобов'язані накладними нігтям і Жаді моді єгипетських богів.

Інші ж прикраси та ювелірні вироби мали містичний, релігійний сенс. У Давньому царстві сережки були невеликими і зробленими із золота. Потім сережки подовжилися й до них додали камені. Дуже любили єгиптяни обручки, переважно золоті. Але якщо матеріальне становище не дозволяло єгиптянинові

носити золоті обручки, він все одно волів ходити „окільцьованим“, нехай навіть ці обручки були зі скла і навіть із соломи. На обручках зображували скарабеїв, образи богинь і богів. Обручки фараонів відображали їхні картуші (імена, укладені в овал у вигляді зав'язаної вузлом мотузки) [6, с. 37].

Взуття й прикраси родини фараонів.

Чоловіки голилися, коротко стриглися, а жерці так і зовсім голили все тіло. У той же час, єгипетські чоловіки бачили в бороді і довгому волоссі ознаки влади й могутності й тому носили накладні бороди і перуки. Мабуть, це було пов'язано з кліматичними особливостями – виснажливою літньою спекою, за якої збривалися бороди, а штучне волосся були набагато зручнішим і гігієнічнішим, ніж натуральне. З часом, хитромудро сплетена борода у вигляді квадратного пучка волосся в центрі підборіддя стала незмінним атрибутом влади фараона і навіть цариця Хатшепсут у своїх парадних царських шатах зображується з помилковою бородою. Також бороди були присутні на зображеннях практично всіх богів.

Власне волосся більшості єгиптянок було кучерявим від природи. Окремі жінки, які зберігали власне волосся, носили дуже різноманітні зачіски, прикрашали себе стрічками, шпильками, квітами і діадемами. В епоху Нового царства була досить популярна стрижка „під фокстрот“, коли волосся до плечей спускаються великими хвилями [54, с. 40].

Єгиптяни були дуже охайними людьми та вельми цінували фізичний комфорт, який надавала чистота. Прості селяни і ремісники милися в ставках, фараони і знать приймали ванни з пахощами. Після миття всі єгиптяни змащували себе маслами і мазями. Цікавий спосіб зволоження волосся також зародився в Стародавньому Єгипті. Під час свят і бенкетів на голови чоловіків і

жінок встановлювалися конусоподібні або кулясті каркаси, наповнені сумішшю масел і пахощів. Під дією спеки ця суміш танула й стікала на волосся, зволожуючи їх і надаючи улюбленого аромату. Єгиптяни любили своє тіло і милувалися ним, цінували красу й не хотіли старіти, тому вони уміли фарбувати волосся в чорний колір, приховуючи сивину. А жінки забирали своє стрижене волосся з собою в могилу, сподіваючись, що воно послужить їм і в загробному житті. У 12 років хлопчикам робили обрізання, і обривали їх наголо. Матері несли відповідальність по догляду за дітьми, а батько забезпечував стабільні сімейні прибутки [6, с. 108].

Оселі знатних єгиптян, як ми вже зазначали, були досить зручними, а для виготовлення меблів застосовувалися рідкісні породи дерев і тканини, що імпортувалися з інших країн. У Єгипті було мало деревини, але заможні стани населення могли дозволити собі купувати меблі з ліванського кедру або чорного дерева. Теслі були справжніми митцями ці прикрашали свої вироби тонкими мозаїками та фризамі. Наприклад, ніжки стільців і столів виготовлялися у вигляді лап лева. У ліжках із набивними матрацами були підголівники та підставки для ніг, а також відкидні спинки.

У містах, і в сільській місцевості оселі споруджувалися із висушеного мулу, змішаного із соломкою і виліпленого у формі цеглин. Будівлі були досить просторими, зазвичай двоповерховими, з плескатими дахами, у яких робилися вентиляційні отвори для прохолодного північного вітру. Оселі багатих єгиптян були досить великими, нерідко двоповерховими. Їх будували з цегли, яку потім вкривали білою штукатуркою. Будинки споруджувалися на платформах, щоб уберегти мешканців від вологи. Поряд з багатьма будинками розташовувались невеликі тіністі сади із басейнами. Усередині приміщення прикрашалися фресками та малюнками.

Основний раціон древніх єгиптян складався з хліба і пива і доповнювався овочами, такими, як цибуля і часник, і фруктами, наприклад, фініками та інжиром. Вино і м'ясо подавали на свята. Багаті родини іноді вживали ці продукти й кожного дня, проте домашні лікарі не радили цього робити.

Уся сучасна арабська спільнота успадкувала стародавню єгипетську кухню. На світанку цивілізації більшість єгиптян харчувалися задовільно, але періодично сарана знищувала посіви, що нерідко ставало причиною голоду. Порівняно із загальним розвитком інших сфер життя сільське господарство в стародавньому Єгипті було, нажаль, досить примітивним. Незважаючи на це, жителі мали можливість обирати їжу за смаком із м'ясних продуктів, риби, овочів (цибулі, ріпи, часнику) і фруктів (винограду, інжиру, фініків і гранатів). Окрім того, бездоганні засоби штучного зігрівання курячих яєць (що нагадує сучасні інкубатори) повністю забезпечували населення м'ясом. Широко розповсюджені

були вина, які виготовлялися не лише з винограду, але й із фініків. У VII столітті н.е. Єгипет був завойований арабами, і це значно змінило засади громадського життя. Іслам став офіційною релігією, й оскільки мусульманам заборонено пити спиртні напої, то виробництво вина і пива занепало. Єгиптяни готували їжу в глиняних печах або на відкритому вогнищі.

. Густе пиво варили з ячменю, перед вживанням його проціджували. Щоб підсолодити їжу, єгиптяни зазвичай використовували фрукти (фініки) або мед. Бджіл тримали в канонічних глиняних вуликах. Єгиптяни вважали їх маленькими птахами, а не комахами.

Рівень достатку єгиптянина вимірювався кількістю тварин, якими він володів: кіз, гусей, а особливо – великої рогатої худоби. Писарі (скриби) докладно відзначали, якими багатствами володів кожний вільний громадянин. Відповідно до цих записів єгиптяни обкладалися податком [63, с. 79].

Хоча у давньоєгипетському суспільстві домінували чоловіки, жінки відігравали важливу роль у родині, бо саме вони створювали домашній затишок, готуючи смачні страви для всієї родини. Лише заможні єгиптяни могли дозволити собі тримати слуг або рабів для виконання роботи по дому. У багатьох родинях виховання дітей, готування їжі та прибирання будинку лягали лише на жінок-матерів.

Сподівання на сім'ю й материнство європейських жінок від доби Середньовіччя й до нашого часу, віра отримати захист від поневірянь у Богоматері також мають зв'язок із тими стародавніми часами. У Єгипті богинею жінок та дітей була Туеріс, яку зазвичай зображували у вигляді розлюченої вагітної самиці гіпопотама. Вона відганяла злих духів під час пологів. Вагітні жінки молилися їй і приносили дари до самого народження дитини. Під захистом богині Хатор жінки мали змогу подати до суду на своїх чоловіків і, як правило, не відступалися від своїх вимог [63, с. 81].

Таким чином, багато з того, чим користувалися стародавні єгиптяни у своєму повсякденному житті у вільний час і на свята, ми широко застосовуємо у своїй сучасного життя. Більшість свідчень, які ми маємо на сьогоднішній день про повсякденне життя давніх єгиптян, про їхні родинні розваги та естетичні уподобання підтверджують, що в період розквіту країни, в часи правління XVIII і XIX династій (1550-1196 рр. до н.е.), життєвий рівень у Єгипті був досить високим: Жителі не були надто обтяжені такими проблемами, як забезпечення себе житлом і їжею, в людей залишалось чимало часу для відпочинку. Їхнє суспільство було витонченим і спокійним, про що свідчить сам характер розваг. Багато забав були розраховані на всю родину, деякі – на одну людину. Хоча у давньоєгипетському суспільстві домінували чоловіки, жінки відігравали важливу роль у родині, бо саме вони створювали домашній затишок. Естетичні

уподобання стародавніх єгиптян свідчать про високий рівень розвитку цієї цивілізації, а також водночас про її уповільнений консервативний характер.

РОЗДІЛ 4. Розвиток науки в Стародавньому Єгипті

§ 7. Проблема життя і смерті в Стародавнього Єгипті.

Суд Озіріса.

Є вічні проблеми, які завжди хвилювали і будуть хвилювати людство. Кожен народ намагався проникнути за межі відомого, домислити про події в *Іншому Світі*. Стародавні єгиптяни були одним із перших народів, який намагався вирішити проблему життя та смерті з релігійно-філософських позицій.

Ім'я "Єгипет" дали стародавні греки-елліни, що означає "загадка", "таємниця", і ця країна повною мірою виправдовує цю назву. А стародавні єгиптяни називали свою країну "Та-Кемет" - "Чорна, родюча земля" або "Та-Мері" - "Земля Кохана" [7, с. 41].

Єгипетській цивілізації вдалося перемогти простір і час, вижити й відродитися, пройшовши через темні епохи варварства та безумства, дати відсіч своїм завойовникам саме тому, що вона зуміла виховати власних велетнів духу, розуму й серця. Незважаючи на всі удари долі, що обрушилися на її історичну долю, мудрість Єгипту до цього часу продовжує жити й хвилювати наші серця, залишаючи в них глибокий слід. Немає сумніву, що саме вона залишається найбільшою таємницею єгиптян.

Що відомо про єгипетських мудреців, авторів цих навчань? Те, що серед них були й фараони, як, наприклад, Аменемхет I, котрий написав духовний заповіт своєму спадкоємцю Сенусерту I, щоб передати йому свій досвід і дати пораду щодо правління країною. А ще раніше один із давніх правителів учинив так само, передавши свій досвід майбутньому фараону Мерікара.

Найвідомішим жерцем-мислителем Єгипту був Птаххотеп, чие вчення

дивом збереглося на одному-єдиному папірусі. Коли йому виповнилося 110 років – а такий вік традиційно приписують мудрецам Єгипту, – цей знаменитий візир VI династії вирішив за потрібне залишити після себе письмове свідоцтво багатого життєвого досвіду й передати його прийдешнім поколінням.

Імовірно, багато й інших єгипетських владик і жерців писали тексти такого жанру, та з часом їхні творіння були втрачені, безслідно зникли з лиця землі. Може бути, деякі з них до наших часів поховані в пісках Єгипту. Так само, на жаль, імена авторів багатьох знайдених текстів нам не відомі.

Ці праці можна назвати першими філософськими дослідженнями людства. Вони далекі за досконалістю від античних філософських робіт, та все ж дають чіткі відповіді на болючі тогочасні питання, головним із яких була проблема життя та смерті. Філософію Стародавнього Єгипту можна назвати народною, бо всі її досягнення були відомі кожному єгиптянині – про Смерть і Вічність у ті часи знав кожен.

Для єгиптян життя і смерті в нашому розумінні не існувало. Ніхто й ніщо не вмирає. Все змінюється, все трансформується. Народження та смерть – два боки єдиної життя. Смерть – це не кінець, а лише новий початок. Це відродження, продовження існування Безсмертної Душі людини в світі іншому, її мандрівка через Вічність.

Людина – частина Всесвіту, його дитя. Давньоєгипетські тексти представляють його єдністю двох протилежностей. Фізичне тіло – це "Хат", риба, що пливе в матеріальному просторі земного життя. Тілу протистоїть безсмертна душа "Ба" – птах. Людина народжується, мандрує в житті земному й умирає, щоб потім відродитися до нового життя. Людина – це риба і птиця, які об'єдналися для подорожі по нескінченних просторах Всесвіту.

Єгиптяни не боялися смерті. Для них це була "Щаслива мить" звільнення від земних страждань, повернення на "свою зірку", на свою "небесну батьківщину". Біль, який вони відчували, втрачаючи близьких, був подібний тому почуттю, яке викликає у нас розлука з близькою людиною, котра збирається в далеку подорож. Єгиптяни не просто сподівалися на відродження померлого в іншому світі, не просто вірили в нього. Відродження було для них безсумнівним фактом, таким, як земне існування людини. Як пройде подорож душі після смерті, залежало від того, що керувало людиною за життя: чи слухала вона голос власного серця, чи діяла згідно з ним, чи слідувала законам істини й справедливості.

Цікаві з цього приводу записи давньоєгипетських мислителів. Мерікара писав про Смерть: "Людина продовжує існувати за межами смерті, й безумець той, хто легковажно ставиться до цієї істини. Той, хто досягає життя в світі іншому чистим і звільненим від будь-якого зла, стане в ньому подібний до бога: він буде

переміщатися там так само вільно, як і всі боги – Владики Вічності.

Знай, що судді верховного трибуналу в світі іншому не будуть поблажливі до тебе, коли проб'є день твій і година великого суду. Вони не забаряться вимовити тобі справедливий вирок, бо вони судять і дають оцінку всього твого життя, наче воно тривало лише одну годину. Постарайся, щоб пам'ять, яку ти залишиш про себе після смерті, була досконалою, а це можливо лише тоді, якщо за життя ти будеш служити істині та дотримуватися чесності й справедливості. Бо не буває серця людського, на яке неможливо було б розраховувати "[67, с. 141].

Подібні висловлювання є і в працях Петосіріса: "Якщо я досяг вічного міста, це тому, що на землі я робив добро, і також тому, що моє серце з готовністю ходило шляхом, указаним Богом. Ще з мого дитинства до сьогоднішньої миті щоночі дух Бога прокидався в моїй душі, а з початку кожного ранку до кінця дня я робив те, що Богу подобалося " [67, с. 142].

Вчення про Істину як необхідну умову Вічності не випадкова. Єгипет фараонів був країною мудреців. Саме тому впродовж всієї своєї довгої історії, у всіх своїх діях владики Єгипту керувалися законами вселенської Гармонії. Ці закони втілювалися в образі крилатої богині Маат. Маат – це істина й справедливість, розсудливість, порядок, єдність і злагода. Вона прямо протилежна богині Ісефет, символізує хаос, безлад, лінь, недбалість і зло в усіх його проявах.

У міфах про створення Світу говориться, що Бог Творець (Ра, Атум, Амон) уклав закони світобудови за Маат – за Істиною, щоб заслужити після смерті життя у Вічності необхідне дотримання законів Маат. Закони Маат для єгиптян були сенсом існування, а їхнє застосування на практиці – святим обов'язком. В їхній основі лежала відповідальність кожної людини – і царя, і простого смертного – за свої вчинки.

Багато висловів філософів Стародавнього Єгипту ґрунтуються на законах Істини. Давньоєгипетська мудрість слідувала законам Маат. Аменемопе писав: "Маат живе в серці людини й у житті, й після смерті. Маат – всюдисуща. Маат – їжа Богів, без якої вони не можуть жити. Та й люди також живуть завдяки їй. Без Маат вони втрачають сенс життя та Шлях, що веде до Безсмертя. Слідувати Законами Маат – це не просто зобов'язання, це сенс існування, потреба серця. Це обов'язок честі, це спосіб життя.

Істина (Маат) – великий дар Бога. Він дарує її тому, кому хоче. Сила того, хто слідує за нею, рятує нещасного, того, хто навіть від неї тікає. Людина, яка довго відвертається від Істини й законів Ра, потрапляє під владу Апопа. Темрява губить людей, які зрадили Істину, закриваючи їм шлях у Вічність, уособлення Пітьми.

Маат приходять для того, щоб бути поряд із тобою. Маат присутня скрізь,

де ти знаходишся, і супроводжує тебе, куди б ти не йшов, так що ти переповнений нею ... Одяг, що вкриває твоє тіло, - Маат ... Удих і видих твоїх ніздрів – Маат ... Хліб, який ти приймаєш в їжу, - Маат ... Пиво, яке ти п'єш, – Маат ... Говори у згоді з Маат, дій у згоді з Маат, бо вона Велика, Сильна, і Постійна ... Маат залишається з тобою до Вічності. Вона супроводжує того, хто слідує її законам, до Царства померлих. Його поміщають в саркофаг, його ховають разом із нею; його ім'я не буде стерто з цієї Землі.

Якщо ти став великим, після того, як був маленьким, якщо ти став багатим, після того, як був бідним, якщо ти присутній на пишних міських урочистостях, зумій залишатися скромним і простим. Якщо ти досяг високої посади, то не допускай, щоб серце твоє зачерствіло через це підвищення, бо ти став лише розпорядником благ, що належать Богам. Згадай, що твій ближній – такий, яким був ти сам, тому стань для нього таким, яким був раніше.

Не допускай, щоб у дрібні справи, що не мають значення втручався мудрець, а то його великі й важливі справи постраждають. Не допускай, щоб у справи державного значення втручався нездара й дурень. Коли ж, якщо не тепер, ти маєш запросити мудреця, щоб великі справи не страждали!" [36, с. 39].

Птахотеп стверджував: "Не спілкуйся ні з людиною поганою, ні з людиною безчесною, і якщо побачиш, що вона вкрала шматочок хліба в простого, бідного робітника, перешкодь їй, не допускай, щоб таке повторювалося в майбутньому. І так діють люди в усіх ситуаціях і на всіх рівнях" [41, с. 15]. Анхшешонк наполягав: "Не дозволяй, щоб людина нешляхетна, зіпсована, несправедлива або бездарна віддавала накази іншим" [42, с. 49].

Мудреці Єгипту стояли біля витоків багатьох глибинних учень. Все, що вони писали, було покликане пробудити людський дух, відкрити людське серце для сприйняття Божественного, перетворити його на чисту посудину. Саме вона пропускає через себе силу богині Маат. Основний символ Маат – це знамените "рульове" перо, що дозволяє птахам направляти свій політ. У Єгипті птах завжди символізував Душу. Перо Маат відображало той керівний принцип, який дає справедливій душі силу відправитися до нових висот, упевнено перейти Річку Життя й досягти берегів Вічності.

Слово "Себайт" (sebayt) мовою єгиптян означало "вчення". У його основі лежить корінь себа, що позначає серед інших символів "двері" і "зірка". Навчання єгипетських мудреців і було тими дверми, котрі відкривають шлях до Мудрості, до пізнання основних законів буття. Вони подібні зіркам, провідникам людини по дорогам земного і небесного життя.

Перемогти невігластво було одним з основних завдань, яке ставили перед собою древні єгиптяни. Ніхто не народжується мудрим. Кожна людина повинна довго й наполегливо працювати, докладати зусиль, щоб розвинути в собі певні

якості, які дають їй право і можливість "говорити в ім'я Маат і діяти, здійснювати подвиги від її імені" [1, с. 141].

Богиня Маат

Людина повинна зробити все, що в її силах, щоб не потрапити в пастку гордині, марнославства та жадібності, що можуть виявитися для душі смертельною. День у день її "живі вуха", подібно до вух собаки Анубіса, повинні бути насторожі, щоб у будь-який момент почути голос Мудрості. Від глибини розуміння людини буде залежати її справедливість. Якщо розуміння істинно, то й справедливість буде істинною, гідною поваги і довіри. Лише зі справжнього розуміння народжуються справедливі дії, що відповідають законам Маат. У справедливій дії немає місця егоїзму, вона наповнена світлом і корисна для інших людей. Справедлива дія відбувається у всій повноті за умови, що вона узгоджується з одним золотим правилом: "Діяти для того, хто в свою чергу відповідь також дією" [1, с. 142].

"Той, хто знає Істину, вищу реальність, всі міфи та обряди" – так називали єгиптяни свого мудреця, людину великого серця та проникливого розуму [1, с. 143]. Він завжди напоготові, завжди здатний приймати правильні рішення, вимовляти справедливі слова і здійснювати справедливі вчинки, що приносять полегшення ближнім. Він близький до Бога й богів, бо впродовж усього життя ним керують Мудрість і Знання, а не просто вірування. Він любить тишу та спокій, його відштовхують шарлатанство та прояви ненависті, злість і низькі пристрасті.

Здійснювати в житті все істинне й справедливе, скрізь і в усьому шукати таємний зміст, ніколи не намагатися уникнути відповідальності, шанувати все найвеличніше – це лише деякі з повсякденних обов'язків єгипетського мудреця.

Життя за вимогами Маат безпосередньо стосувалася самого фараона. Основним завданням фараона було знищення зла та встановлення Маат – справедливого порядку, що керує світом людей і всім Всесвітом. Крилата богиня Маат буде супроводжувати фараона з перших днів його царювання до останнього етапу вже після смерті, коли його душа постане перед судом Озіріса. На цьому суді будуть зважені кожна його думка, кожне слово, кожне вчинена ним дія.

Помилкою було б вважати, що життя владика Єгипту було легким і проходило лише в неробстві й задоволеннях. Навпаки, кожен його крок мав відповідати суворим правилам і законам. Фараон відповідав за все, що відбувається в країні. Він не лише голова держави, він верховний жрець. Він натхненник будівництва храмів та Будинків Вічності. Він безпосередньо відповідає за правосуддя, економіку й добробут країни. Фараон протегує архітекторам і лікарям, художникам й ученим. У текстах є згадка про понад 60 різних професій, покровителем яких був фараон. Фараон стоїть на чолі армії. На полюванні, в змаганнях, у мистецтві й знаннях – він має бути скрізь кращим. Він приклад у всьому. Якщо це було не так, його влада піддавалася сумніву, то тоді Єгипет переживав найважчі часи.

Розглянемо окремі бачення цієї істини мудрецькими. Аменемопе вважав: „Не використовуй для власного блага владу, яку подарував тобі Бог, немов ти забув, що є Доля й Вища Справедливість" [36, с. 40].

У "Тексті проголошення візира" вказувалося: "Уважно стеж за тим, щоб усе відбувалося по справедливості і щоб жодна людина не була обділена нею. Суддя повинен завжди відкрито показувати своє обличчя, щоб вітри й води були свідками його дій, які всі люди повинні бачити як на долоні".

"Притча людини з оазису" закликала: "Гармонійне щастя й благополуччя будь-якої країни – лише наслідок того, як вона виконує закони справедливості". Мерікара був упевненим: "Великий той владика, чиє оточення складають розумні люди. Сильний той фараон, у якого службовці досвідчені в своїх справах. Гідний поваги і шанування той владика, чиє багатство полягає в благородних людях. Завдяки любові, яку люди відчувають до тебе, твоя справа може продовжуватися вічно. Хвалити будуть тебе за твою доброту. Люби й поважай свій народ, роби все, щоб він жив у добробуті, бо діяти в ім'я майбутнього, роблячи добро людям, – це справа воістину благородна. Не роби відмінності між багатими та бідними, а оцінюй людину за її справами" [1, с. 143].

Анхшешонк в "Текстах пірамід" переконував: "Бог покидає місто, в якому

поганий правитель. Якщо фараон любить людей і своє місто, то він створює. Якщо фараон ненавидить, він не може нічого створювати" [42, с. 50].

Бакен-Хонсу свого часу писав: "Будь батьком для своїх підданих, наставляя молодь, подай руку допомоги нещасним, забезпечивши хороше життя нужденним, захищай сироту та вдову, почуй тих, хто говорить правду, прибирай людей, які чинять беззаконня" [40, с. 38].

Богиня Маат для древніх єгиптян була не лише уособленням Істини, Вона ще й утілювала Гармонію Життя на Землі. Вона та, кого сучасні люди іменують Смертю. Вона зберігає Брону переходу з одного світу в Інший. І її Перо Правди кладуть на терези, коли зважують серце померлого на суді Озіріса – зберігача загробного світу.

Єгиптяни уявляли Смерть у вигляді прекрасної Маат, яка приймає людей на свої ласкаві крила, таким чином позбавляючи від земних страждань. Цей образ далекий від середньовічного мракобісся, коли її стали зображати у вигляді скелета з косою. Стародавні єгиптяни ставилися до Смерті-Маат з повагою і благоговінням. У релігійних текстах про Неї говорилося:

Сьогодні Смерть стоїть переді мною	Як запах квітки лотоса,
Як зцілення після хвороби,	Немов знаходишся на межі оп'яніння.
Як визволення після заточення.	Сьогодні смерть стоїть переді мною
Сьогодні Смерть стоїть переді мною	Як блискавка на небі вкрай дощу,
Як дивний запах ладану, коли	Повернення додому після бою.
Сидиш ти під вітрилами човна	Сьогодні смерть стоїть переді мною
У свіжий і прекрасний день.	Подібно сильному бажанню бути вдома
Сьогодні смерть стоїть переді мною	Опісля довгих років тяжких мандр.

Єгиптяни вірили, що Там на них чекає Вічність. А що означають кілька десятків земних років у порівнянні з Вічністю – ніщо. Стародавні єгиптяни жили задля Вічності. Обов'язком кожного чесного єгиптянина було слідувати законам Маат – бути вірним Істині, щоб заслужити цю Вічність. Це простежується в перших філософських дослідженнях єгипетського народу.

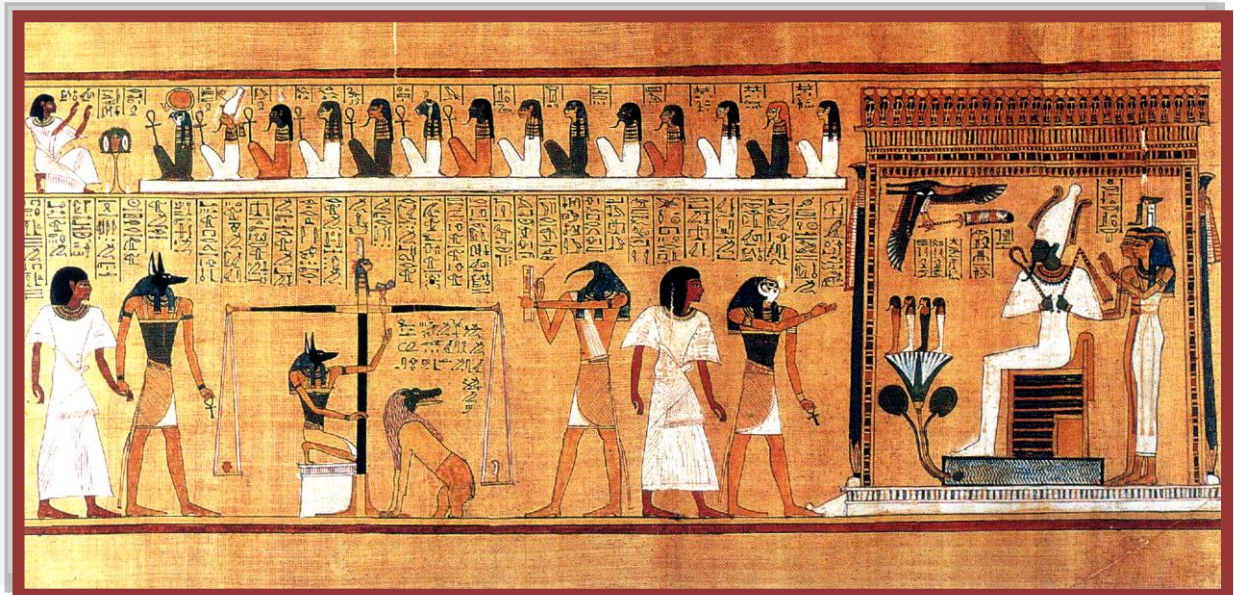
Деякі історики помилково вважають, що в Стародавньому Єгипті лише знатна й багата людина могла отримати Вічне Життя, що завдяки повальному оздобленню і багатим дарам було йому гарантовано. Це твердження спростовує легенда про Са-Осіро, перекладена англійським єгиптологом Ф. Гріффісом, що входить до збірки легенд "Казки про верховних жерців Мемфіса". У "Казках" є два оповідання: в першому розповідається про старшого сина Рамсеса II Сатні-Хаемуаса, верховного жерця бога Пта, його незвичайні пригоди, у другому про сина Сатні-Хаемуаса, Са-Осіро (в перекладі це ім'я означає "син Озіріса").

Наведемо частину тексту казки в українському перекладі: "І от почув Сатні-

Хемуас сумні крики й голосіння. Він подивився вниз із тераси свого будинку і побачив, що ховають багатія. Його везли в бік пустелі зі всілякими почестями, під гучне голосіння. Потім він другий раз глянув вниз із тераси свого будинку і побачив похорони бідняка. Його несли з Мемфіса в місто мертвих, загорнувши в просту рогожу, і ніхто, на відміну від багатого, його не проводжав.

Сказав тоді Сатні-Хемуас: "Так зробиць Озіріс, владика Аменті, так, щоб мені віддали почесті в Аменті, як віддають тому багатієві, якого хоронять з гучними голосінням, і не поховають, як того бідняка, якого несуть у місто мертвих без усіляких почестей і церемоній!" Але маленький син його Са-Осіро відповів йому: "Ти отримаєш в Аменті те, що отримав в Аменті бідняк, і мине тебе в Аменті та доля, яка уготована тому багатієві". Коли почув Сатні-Хемуас ці слова свого сина Са-Осіро, засмутилося серце його й він сказав: "Що я чую? Невже то слова сина, який любить батька свого?" [22, с. 40].

Але відповів йому його маленький син Са-Осіро: "Якщо ти побажаєш, я покажу тобі, що уготовано в царстві мертвих тому біднякові, за яким ніхто не сумує" і тому багатієві, якого всі оплакують ". Тоді запитав його Сатні-Хемуас: "Як же ти зробиш це, сину мій Са-Осіро?" І відповів йому Са-Осіро: "Йди за мною, і я покажу тобі долю кожного в царстві мертвих" [22, с. 40]. І ось він взяв батька свого Сатні-Хемуаса за руку і привів його в місто мертвих за Мемфісом. Він привів його в незнайоме місце, зупинився і вимовив заклинання. Земля розступилася в них під ногами, і вони увійшли в невідому гробницю, висічену в скелі.

Суд Озіріса. Книга мертвих.

Тут було сім великих зал, наповнювали їх різні люди всіх станів і звань. Са-Осіро провів батька свого Сатні-Хемуаса через три перші зали, і ніхто їх не зупинив. Коли вони досягли четвертої зали, побачив у ньому Сатні-Хемуас безліч людей, які в'язали мотузки, а віслюки позаду них з'їдали ці мотузки. Ще були там

люди, які тягнулися вгору й намагалися дістати воду та хліб, підвішені в них над головами. Але інші люди в той же час рили у них під ногами ями, щоб вони не могли дотягнутися до їжі. Слідом за сином своїм Са-Осіро Сатні-Хемуас пройшов у п'яту зала й побачив там чисті душі на своїх почесних місцях. Ті ж, хто скоїв якийсь злочин, юрмилися біля дверей п'ятої зали й молили про прощення. А нижній шип тих дверей стирчав у правому оці якоїсь людини, що молилася й голосно стогнала, коли двері відкривалися і закривалися і шип повертався в його оці.

Потім проникли вони до шостої зали, і тут Сатні-Хемуас побачив судилище богів у царстві мертвих. Кожен бог сидів на своєму місці, а воротарі царства мертвих оголошували вироки. Слідом за сином своїм Са-Осіро Сатні Хемуас пройшов далі, до сьомої зали, і побачив там великого бога Озіріса. Він сидів на троні з чистого золота, увінчаний короною. По ліву руку від нього стояв Анубіс, великий бог, а по праву руку від нього стояв Тот, великий бог, і всі боги судилища царства мертвих тіснилися праворуч і ліворуч від них. Перед ними стояли терези, на яких боги судилища мертвих зважували скоєне людьми добро та зло. Великий бог Тот записував те, що показували терези, а Анубіс оголошував вироки богів.

Якщо боги вирішували, що злочиння людини численніші, ніж його добрі справи, вони віддавали його у владу кровожерливого собаки – повелителя царства мертвих, який розривав на частини його душу й тіло, і дихання життя до нього вже не поверталось ніколи. Але якщо вони знаходили, що добрі справи людини численніші, ніж його злочиння, вони вводили його в раду богів царства мертвих і душа його відправлялася на небо й перебувала там серед чистих душ. Якщо ж вони знаходили, що злочиння людини рівні його добрим справам, вони залишали його серед тих душ, які спокуються.

І ще Сатні помітив людину благородного вигляду, одягнену в шати з найтоншого полотна. Він стояв поблизу Озіріса на одному з найпочесніших місць. Так дивився Сатні-Хемуас і дивувався всьому, що бачив у царстві мертвих. Але ось встав перед ним син його" [22, с. 41].

Са-Осіро сказав йому: "Батько мій Сатні! Чи бачиш ти шляхетну людину, одягнену в шати з найтоншого полотна, яка стоїть поблизу Озіріса? Це той бідняк, якого ти помітив, коли його виносили з Мемфіса, загорнувши в просту рогожу і якого не проводжав ніхто. Це він! Його привели на суд царства мертвих, зважили добрі і злі справи, вчинені ним на землі та вирішили, що скоєне їм добро переважає скоєне ним зло. Проте на долю його "життя земного, про яке прочитав у своїх записах бог Тот "дісталось йому дуже мало щасливих днів. І ось наказали боги перед ликом Озіріса віддати біднякові похоронне оздоблення того багача, якого ти помітив, коли його виносили з Мемфіса з великими почестями. І помістили бідняка серед винятково чистих душ, які служать Сокар-

Осірісу, поблизу трону великого бога підземного суду – великого Озіріса.

І того багача, якого ти помітив, теж привели на суд царства мертвих. Зважили боги добрі й злі справи, вчинені ним на землі, й вирішили, що зло, ним скоєне, переважає скоєне добро. І тоді наказали боги покарати його в царстві мертвих. Ти бачив його!.. Шип двері стирчить у його правому оці ... Дивись, батько мій Сатні! Їхні душі приходять на суд царства мертвих, і, якщо вони творили добро на землі, тут віддають їм добром, але якщо вони творили зло, тут віддають їм злом. Так ведеться споконвіку і не зміниться ніколи" [22, с. 41].

Це винятково цікаве й повчальне писання повністю розкриває нам єгипетську ідею про загробний суд. Ми бачимо повну перемогу моральних принципів, перенесення справедливості із земного життя на потойбічний світ. Необхідно підкреслити, що це результат природного розвитку саме єгипетських уявлень та ідей, викладених у 125-му розділі "Книги мертвих", яка виникла п'ятнадцятьма століттями раніше: ваги, Озіріс, Анубіс, Тот і т. п. Вплив християнської ідеології на ці уявлення неможливий: єгипетські витоки їх сягають глибокої давнини, коли був написаний цей демотичний папірус (46 - 47 рр. н.е.).

Легенду про Са-Осіро багато істориків ототожнюють з Біблійними вченнями, відзначаючи єдність моральних ідей. У заповідях древніх єгиптян теж знаходять тотожність з Біблійними, але вони набагато детальніше. Їхній померлий мав відзвітуватися на Сповіді перед судом Озіріса [22, с. 42]:

"Я був справедливим до людей;	я не применшував прибутки храму;
я не був жорстокий до тварин;	я не псував хліба для богів;
я не грішив у Місці Істини;	я не крав печива [піднесені] для померлих;
я не намагався пізнати те, чого ще не було;	я не зраджував [площі] арур;
я не був байдужий, коли бачив зло;	я не обманював;
моє ім'я не повідомили перевізникові Тури;	я не збільшував ваги гирі;
я не зневажати Бога;	я не відбирав молока від вуст немовлят;
я не відбирав [нічого] у бідняка;	я не позбавляв дрібну худобу пасовища;
я не порушував божественного табу;	я не ловив птахів [призначених] богам;
я не шкодив слuzі в очах його господаря;	я не вудил їхню рибу;
я не отруював;	я не відводив води від чужих каналів;
я не змушував [нікого] ридати;	я не гасив палаючого [на вівтарі] вогню;
я не вбивав;	я не порушував м'ясний пост;
я не наказував вбивати;	я не зупиняв чужу худобу,
я нікому не заподіював страждання;	я не затримував виходу бога [з храму]"

У цій "негативній сповіді" міститься цілий моральний кодекс, порушення якого каралися загробним судом. Це типовий для того часу перелік гріхів – ритуальних і власне моральних, яких повинен був уникати єгиптянин обов'язково, бо вони перешкоджали досягненню вічного життя.

Єгиптяни, як і сучасні християни, вірили в торжество Істини. Це ще один факт, який допомагав їм не боятися смерті. Якщо людина живе за Істиною законів, створених Ра за Маат, на неї чекає Спасіння.

Версій про загробне життя праведників у древніх єгиптян теж декілька. За найпоширенішою з них, покійний вирушав до місця свого вічного блаженства – в Поля Іару, "Поля Очерету". Супроводжував його туди бог-покровитель Шаі. У Полях Очерету його чекало таке ж життя, яке він вів на землі, лише без земних тривог, смутку, потреб і турбот. Божества забезпечували померлого їжею, робили його замогильні ріллі родючими, худобу – огрядною. Щоб покійні могли насолоджуватися відпочинком, щоб не довелося їм своїми руками обробляти поля й самим пасти худобу, в гробницях, у спеціальних ящиках, залишали дерев'яні або глиняні фігурки – ушебти.

Слово "ушебти" означає "відповідач". Шоста глава "Книги Мертвих" розповідає про те, як змусити ушебти працювати. Коли в Полях Очерету боги покличуть покійного на роботу, чоловічок-ушебти повинен замість господаря вийти вперед, відгукнутися: "Я тут!" – і беззаперечно виконати роботу, що йому доручать [42, с. 50].

Книга мертвих. Ушебти.

Але існують й інші версії, наприклад, за однією з них душі праведників приєднуються до війська Ра, що веде безперервний бій зі Змієм Апопом – особленням Зла і Темряви. Апоп противник Істини, той, хто не служить Істині – потрапляє під владу Апопа. Розмірковуючи, єгиптяни припускали, що й після смерті боротьба людини з Темрявою не закінчується. Це свідчить про наступне: уявлення про потустороннє життя єгиптян не обмежувалися певними догмами та давали привід для роздумів, про що свідчать твори філософського жанру.

Особливо цікава в цьому плані легенда про онука Рамсеса II Са, який дуже

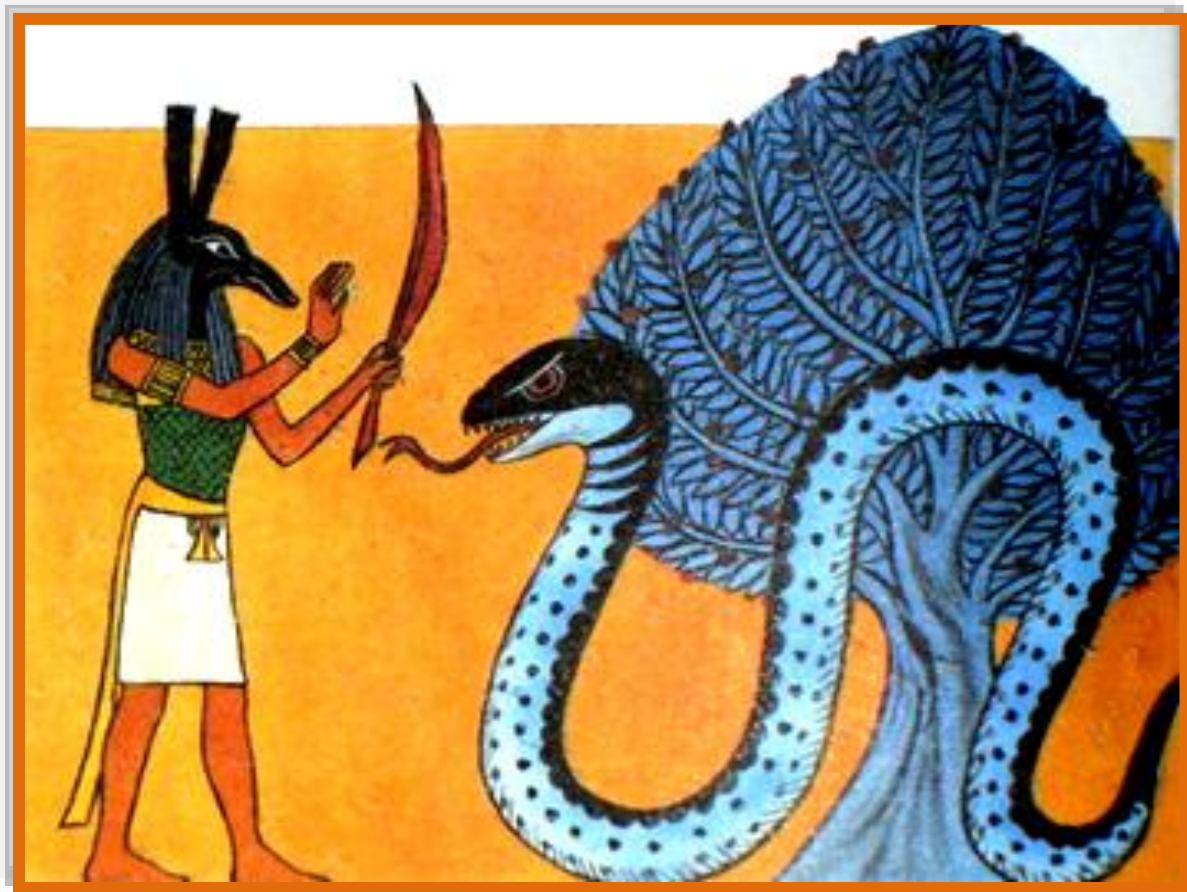
швидко опанував всі священні обряди і перемагав у змаганнях наймудріших жерців. На закінчення легенди йдеться про те, що цей хлопчик був не хто інший, як померлий півтори тисячі років тому знаменитий жрець, знову посланий жити на землю, щоб врятувати свою землю Та-Кемет від злого чаклуна.

У фіналі легенди, виконавши свою місію, він прощається з близькими й зникає, повертається назад до Іншого Світу. Отже, міркуючи про загробне життя, єгиптяни вважали за ймовірне: Бог може послати людину знову на землю для виконання якоїсь місії. На відміну від індійської теорії реінкарнації, де людина не пам'ятає минулих життів, Са-Осіріс знав хто він, і в новому житті не втратив навичок орієнтації, до того ж він був посланий із певною місією – врятувати Єгипет, що повністю суперечить індійському вченню про переселення душі. Таким чином, можна зробити висновок, що древні єгиптяни вірили: після смерті людина продовжує своє служіння Істині й боротьбу проти Темряви – Апопа.

Культ померлих у єгиптян не можна змішувати з культом предків у інших народів. Культ померлих – це не обожнювання померлих, а турбота живих про потойбічне життя померлих, обов'язки живих щодо померлих. Культ померлих був для єгиптян не абстрактним релігійним зобов'язанням, а практичною необхідністю, обумовленою переходом близьких до іншого світу. Цим пояснюється першорядне значення культу померлих для єгиптян упродовж всієї історії єгипетського суспільства – від часів неоліту аж до повного зникнення єгипетської культури.

Потребу в їжі, напоях відчуває вже не тіло померлого, а матеріальний, невидимий людським оком елемент, який може знаходитися в могилі, але може й віддалятися від неї куди завгодно. Ці погляди єгиптян часто фігурують у текстах, проте це не дає достатніх підстав щось стверджувати, бо в самих єгиптян не було достатньої ясності в питаннях заупокійного культу. Не підлягає сумніву лише те, що переконання, ніби після смерті людини продовжує життя якась, хоча й невидима, але матеріальна субстанція її індивідуальної істоти, склалося у єгиптян в глибоку давнину, задовго до об'єднання країни. Письмові джерела часів об'єднаного Єгипту містять вельми нечітку інформацію про загробну субстанцію людини й у яких формах вона мислилася єгиптянами.

Розібратися в цьому достатньо важко. Найобережнішою й об'єктивною думкою з цього питання представляється наступне: в основному різні назви були позначенням однієї й тієї ж загробної субстанції людини, але могли мати місце й уявлення про існування різних субстанцій, бо уявлення про людську душу зазнавали безсумнівних змін в часі й у залежності від місця [1, с. 139].

Ра й Апоп.

Зупинимося на назвах форм прояву загробної субстанції людини і, наскільки дозволяють тексти, на конкретних назвах у поданні єгиптян.

1. Фізичне тіло *Хат*, яке схильне до розкладання й не буде збережене, якщо не муміфікувати його.

2. Душа *Ка* – слово, що перекладається як "двійник". *Ка* представляла собою якусь абстрактну індивідуальну особистість, що володіла якостями людини, якій вона належала. Душа *Ка* жила в гробниці разом з тілом, але мала звичай виходити з неї. *Ка* не залежала від людини і могла вільно пересуватися. Вважалося, що *Ка* потребує їжі, тому ретельно стежили, щоб в гробниці завжди була їжа, щоб *Ка* не прийшлося поневірятися в пошуках їжі.

Наші уявлення про *Ка* дуже невизначені і ця невизначеність – наслідок тієї невизначеності, яка, мабуть, мала місце і в трактуванні *Ка* древніми єгиптянами. Безперечно лише те, що *Ка*, за поняттями єгиптян, мешкала в гробниці, але мала можливість залишати її й спрямовувати шлях у загробний світ, де б він не знаходився – під землею або на небі, а потім повертатися на землю, до гробниці.

3. Душа *Ба* – душа серця, пов'язана з *Ка*. *Ба* приписувалася здатність переходити з матеріальної форми в духовну та навпаки. *Ба* вважалася елементом, що якоюсь мірою оживляв мумію померлого, бо *Ба* й тіло померлого були пов'язані тісними узами. Так що *Ба*, принаймні частково, мешкала в гробниці. Разом із тою *Ба*, яка мислилася у вигляді птаха, могла

залишати гробницю, віддалятися куди завгодно, підніматися на небо, але незмінно поверталася в могилу до того, чиєю душею вона була.

4. *Аб* – серце людини. Серце було тісно пов'язане з душею і вважалося як джерелом життя, так і джерелом добра й зла людини, де проявляються всі вади та чесноти. Саме серце зважується на терезах *Правди*. До збереження серця при похованні єгиптяни ставилися дуже самовіддано. У ряді дидактичних та інших нерелігійних текстах про серце говориться як про керівника людини в її земному житті [1, с. 141].

5. *Ху* – душа Духа. Імовірно, вважалася тією самою душею, яка не може померти ніколи, бо вона мешкає в *Саху* – духовному тілі людини. Згадується про *Ху*, коли мова заходить про *Ба* й душі *Серця*.

6. Одним із проявів людської сутності вважалася й тінь людини – *Хабіт*.

7. Тіло померлого після ритуалу муміфікації також розглядалося як втілення її особистості, що пройшла через ряд обрядів. Воно називалося *Саху* й у заупокійних текстах нерідко мало значення "мумія" ("священні останки").

8. *Сехем* – життєва енергія людини.

9. *Рен* – ім'я людини. Єгиптяни вживали запобіжні заходи для збереження свого імені, вважалося: якщо не вдасться зберегти ім'я, людина перестане існувати.

Наведений вище огляд понять недосконалий повною відсутністю чітких дефініцій і розмежуванням. Як зазначено вище, це прямий наслідок дифузності уявлень самих єгиптян. Значення понять у чомусь переплітаються, та за різними назвами, безумовно, приховується щось і спільне. Безсумнівно, що слова, котрі позначали ці поняття, не були абсолютними синонімами, а отже, існували й існують у якості відтінків уявних значень. Проте уведення чітких розмежування було б передчасним і науково невиправданим кроком, фальсифікувало б єгипетську дійсність.

Стародавні єгиптяни намагалися вивчити не лише фізичну, а й духовну будову людини. Вони намагалися відповісти на питання, пов'язані із загробним світом, що вплинуло на розвиток заупокійного культу. Світогляд давніх ще не достатньо вивчено нами, щоб зрозуміти їхню версію про душу, дух і їхні складові до кінця. У давньоєгипетських уявленнях про душу зароджуються філософські аспекти проблеми людської сутності.

Єгипет фараонів був країною мудреців. Упродовж 3000 років основна турбота єгиптян полягала в тому, щоб пізнати великі божественні закони, які керують Всесвітом, а також практично застосовувати в житті глибоке вчення Божественної Мудрості. Вона виходила із цих законів, бо її символізувала загадкова богиня *Маат*. *Маат* – це водночас істина й справедливість, розсудливість, прямота, точність у судженнях, незмінний космічний закон,

порядок, гармонія, єдність і злагода. Також Маат – гармонія Життя на Землі, Вона – Смерть, яку єгиптяни шанували й любили. Вона відкривала шлях у Інший Світ, де немає горя та страждань [1, с. 142].

Таким чином, стародавні єгиптяни мислили загробне життя, як про те, що чекає людину в Іншому Світі. Вони вірили в потойбічну відплату за гріхи й торжество праведників. Але саме життя після смерті хвилювало їх не менше, вони вірили у вічне блаженство, та, розмірковуючи, припускали, що їм доведеться знову вести бій з Апопом, проте вже в лавах війська Ра. Вони вірили, що Бог може знову послати Великих мудреців на землю, щоб допомогти живим. Їхні роздуми про душу особливо цікаві й незрозумілі для нас сьогодні. Єгиптян цікавило не лише фізична, а й духовна будова людини. Поки, на жаль, науці не вдалося розгадати основний зміст цих шукань. Єгиптяни намагалися по-філософськи осмислити проблему життя та смерті, хоча така філософія сумбурна й межує з релігією, їхні праці можна назвати першими філософськими дослідженнями людства, які відповіли на головне питання, що хвилювало людей тоді – питання про життя і смерть

§ 8. Єгиптяни та електроенергія.

Свого часу В. Шекспір вустами принца Гамлета сказав наступне: “Багато є на світі, мій Горацію, про що й не снилось нашим мудрецам”. Це була слушна думка, бо ми й сьогодні не припиняємо дивуватися тими знаннями, якими володіли представники стародавніх цивілізацій, носії “сакрального” знання.

Виявляється, у Єгипті ще в часи Стародавнього Царства використовували електрику. У 1937 році під час розкопок під Багдадом німецький археолог Вільгельм Кеніг виявив глиняні глечики, усередині яких знаходилися циліндри з міді. Ці циліндри були закріплені на дні глиняних посудин міцною смолою. Кеніг не надав цьому значення, але після світової війни розкопки в Іраку поновилися. І біля стародавнього шумерського міста Сеоєвкія вчені знову виявили глазуровані глиняні судини, що нагадують квіткові вази.

Це були гальванічні елементи. Вчені наповнили ці вази лимонним соком і виявили між залізним стрижнем і мідним циліндром різницю потенціалів в 0,5 вольти. Пішов електричний струм. Ці вази виявилися електричними батареями. Виявили їх в Іраку на початку 1980-х років. Потім зображення подібних ваз-батарей були знайдені на стінах єгипетських будинків. У ці ж роки Рейнхард Хабек в єгипетському храмі Хатор в Дендері, в 500-х кілометрах південніше плато Гізи і в 50-х кілометрах на північ від Фів, виявив настінні зображення грушоподібних предметів із хвилястими лініями у вигляді змій усередині. Від них йшли кабель і шланги. А зміцнювалися вони на стійках. Доведено, що грушоподібні об'єкти з хвилястими лініями всередині – це лампи

електричних світильників, а стійки – це високовольтні ізолятори. Вони були знайдені під найстарішою пірамідою – Саккарі та під пірамідою Джосера [17, с. 25].

Зображення єгипетських ламп на стінах храмів

Єгиптологи не мають єдиної думки про призначення цих колон (стійок). Петер Крас і Рон Хабард видали книгу про електрику в давнину “Світло фараонів” і розглядали колони як прості ізолятори. Потім були знайдені зразки, на яких висіли мідні дроти.

У фундаменті храму Хатор в Дендері були знайдені вузькі камери шириною 1,1 м. Археологи нічого не можуть сказати про призначення цих приміщень, але тут зображені древні лампи розжарювання. Підземна камера розташована біля найвіддаленішої стіни храму, двома поверхами нижче під землею. У неї можна потрапити лише через вузьку шахту. Ширина цієї камери 1 м 12 см, а довжина – 4 м 60 см. Чому саме в такі непривабливій вузькій камері зображено святу святих містерій – процес електричного освітлення? Люди тримають великі колби зі звивистими всередині лініями, колба спирається на колону. Ці хвилясті лінії закінчуються квіткою лотоса – це, ймовірно, Патрон електролампи. Від лотоса-патрона йде кабель до ящика, де сидить Бог Повітря. Праворуч на рельєфі вартовий демон-павіан, або бог Гор із собачою головою, і тримає в руках ножі й свічки, для залякування цікавих й охорони храму від небезпеки.

Мабуть, ця підземна камера у фундаменті храму Хатор в Дендері була міні-електростанцією, тому тут зобразили таємну науку про електрику, що

передавалася лише посвяченим. На стінах і стелях храмів і пірамід Єгипту немає слідів накипів від смолоскипів – вони висвітлювалися електрикою.

Головні убори фараонів були теж накопичувачами електричної або електромагнітної енергії. На передній частині їхніх високих капелюхів було зображення кобри – символу небезпеки й сили. Можливо вона вражала електрострумом ворогів, коли ті не бажали підкоритися волі фараона підданих. Д. Майерс вважає, що капелюх Валдарка, який фараони Єгипту прийняли від інопланетних представників Нібіру й Марса, вже концентрував духовну енергію. Та, ймовірно, ці капелюхи були забезпечені ще й електричними батареями.

Нещодавно в Долині царів вчені знайшли в 1,5 км від піраміди Тутанхамона золотий диск, або монету, на якій зображено обличчя, дуже схоже на марсіанського сфінкса Кідонії, сфотографованого американським космічним апаратом “Вікінг – 1” у 1976 році. Спонтелічив археологів і вибитий на диску напис. Букви зовсім не схожі на єгипетські ієрогліфи. Копії цього напису розіслані авторитетним фахівцям різних країн, але відповідь поки не знайдена.

Античні автори повідомляли, що численні приміщення єгипетських підземних храмів і лабіринтів висвітлювалися рівномірним світлом невидимих джерел. Легенди повідомляють, що підземні роботи в районі піраміди Хеопса, а також розпису стін усипальниць велися із застосуванням Незгасимого світильника. На підземних роботах використовувалися також пристрої з гнучкими шнурами довжиною кілька десятків метрів, що світилися. Тому в підземеллях пірамід і в усипальницях фараонів немає слідів кіптяви.

Грецький письменник Лукіан (120-190 рр. до н. е.) свідчив, що особисто бачив у Гелиополісі (Єгипет) на чолі статуї богині Гери сяючий камінь, що вночі освітлював весь храм. Плутарх (45-127 рр. до н.е.) писав, що над входом до Єгипту з боку храму богині Ізиди була лампа, яка, за твердженням жерців, горіла вже кілька століть, не маючи відходів [66, с. 241].

У своїх роботах Святий Августин (354-430 рр.) повідомляв про незвичайну лампу, яку він бачив у храмі богині Ізиди (Єгипет). Августин сам переконався, що лампу не може погасити ні вітер, ні вода. Римський єзуїт Афанасій Кірхер у 1652 році у книзі “Едапус Єгиптіанус” описав Незгасиму лампу, знайдену в підземеллях Мемфіса, що не гасла від води.

Про негасиму лампу, що горить вже 500 років, згадують багато мандрівників, які описували пам'ятки Антіохії VI століть н.е., в період правління Юстиніана. У старовинних письмових джерелах Індії, Китаю також повідомляється про таємничі світильники, які були знайдені в гробницях. Були вони і в храмах, де показувалися лише в особливі дні [67, с. 242].

Цікаво, що у другого імператора Рима Нуми Помпілія (715-673 роки до н.е.) був вічний світильник у вигляді непрозорої кулі, що “чудесно” з'явився

волею богів під куполом його храму. Повсаній (II століття н.е.) описав особливий боковий віттар у храмі Юпітера на Капітолії, де було зображення Афіни Паллади, привезене (за переказами) Енеєм з Трої до Італії. Це зображення богині висвітлювалося лампою, що горіла безперервно впродовж року. Це підтверджувалося жерцями храму, які щорічно в “П'ятидні” (19-23 березня) знімали її із золотого ланцюга та видаляли з неї пил. Лампа вважалася священною й не потребувала ніякого поповнення маслом із давніх часів. У 1401 році поблизу Рима знайшли негасимий ліхтар у гробниці Палласа, сина Евандра, прославленого Вергілієм в “Енеїді”. Ліхтар горів більше двох тисяч років.

У “Римських хроніках” повідомлялося, що в 1485 році, поблизу Аппийової дороги, був знайдений мавзолей зі саркофагом, внутрішнє приміщення якого висвітлювалося блакитним світлом від металевої лампи, що була прикріпленою до стіни та горіла більше, ніж півтори тисячі років. Є відомості, що на північ від Риму збереглися усипальниці зі схожими світильниками.

Знайшлися загадкові світильники і в північній частині Європи. Так, у середньовічних хроніках Англії йде мова про те, що поблизу Брістоля, всередині стародавньої гробниці була виявлена негасима лампа, що горіла кілька століть. Про це повідомлялося, як про звичайний відомий пристрій.

Таким чином, електрична лампа не була винаходом англійця Деларю (первинна, з платиновою спіраллю) чи американця Томаса Едісона (майже в досконалому вигляді), її якості були відомі жерцям набагато раніше й використовувалися ще в епоху Стародавнього царства у Єгипті. Чи електрика була винайдена єгиптянами, чи досталася їхнім жерцям у спадок від попередньої цивілізації, – це вже питання інше.

§ 9 Таємниці єгипетського будівництва.

„Усі, без винятку, бояться часу.., а час боїться пірамід!“ — стверджує арабська мудрість. І дійсно, як удалося дивним архаїчним будовам пережити тисячоліття й дивувати нас сьогодні, так і не розкривши своїх таємниць? [48].

На 60-кілометровому відрізку плоскогір'я, що відділяє долину Нілу від Лівійської пустелі, вкритої пісками, розташувалися кілька десятків пірамід. Щодо інших, то, не дивлячись на арабську мудрість, час був невблаганним. Багато всесвітньо відомих великих людей приходило сюди, не перерахувати, скільки їх було: завойовників, авантюристів, учених і безумців, посередніх грабіжників і цивілізованих мародерів, які відправляли стародавні скарби до музеїв і приватних лавок (колекцій), або в небуття.

Кам'яні шедеври виглядають грандіозно, та ще грандіознішими є гіпотези про їхнє призначення. „В одній із найглибших печер піраміди, схований від людей, знаходиться золотий шар вічності, який колись відкриє людству головну

таємницю світотворення!“ – про це також нам розповідає одна з арабських легенд. А ми спробуємо її доповнити легендами, науковими версіями, домислами вчених і письменників.

Єгипетські піраміди – одна з головних складових підручників з історії, геометрії, архітектури, це сонячний годинник храмів, який щорічно визначає початок періодів рівнодення та сонцестояння, це захист проти наступаючої пустелі, це пограничні військові фортеці, громовідводи, сховища від майбутніх наводнень і потопів, це те місце, де жив біблейський Йосип, шлях ковчегу Заповіту, народження Чаші Граалю, сховище від втручання інопланетної зброї, і, навпаки, інопланетна інформаційна капсула. Можливо, це місце, де зберігається людський генофонд, або місце для приземлення НЛО і т.п. і т.д.

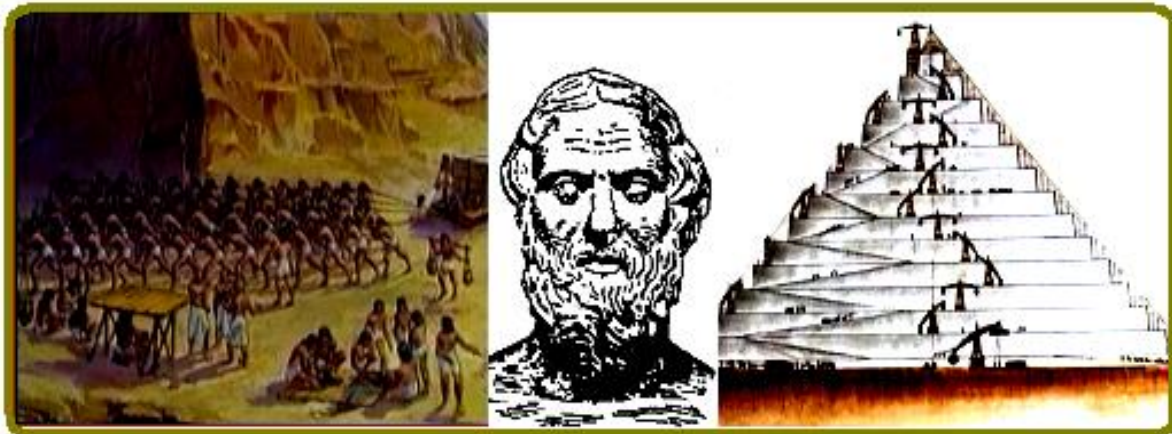
Хто саме побудував ці піраміди – інопланетяни, велетні-атланти, тисячі рабів, роботи, чи їх просто імпортували сюди з інших світів і вимірів? Спробуємо розібратися в окремих гіпотезах, які, на нашу думку, здаються ймовірними та не такими вже й фантастичними.

„Ми прийшли на цю землю і пустою була ця земля. Вона була вкрита гарячим покривалом спеки, хто з живих смів тривожити її лоно, не боячись стати звичайною наживкою пустелі? Порожнина відчувалася тут всюди, але той, що чув її й не був глухим і сліпцем, однак не міг нікому розповісти про неї“ (початок однієї з арабських легенд) [48]. І сьогодні, подібно до кочових арабів, які вперше на своєму шляху побачили єгипетські піраміди та руїни колишніх величних міст, вчені ставлять перед собою запитання: хто, коли й для чого міг побудувати такі грандіозні піраміди? А для початку спробуємо визначити: як все-таки їх будували? Таємниці єгипетського будівництва продовжують хвилювати вчених і шукачів пригод, екстрасенсів і графоманів, щиро переконаних у тому, що

головна таємниця цих споруд ще не розкрита.

Не дивлячись на дослідження та багаточислені розкопки, на сьогоднішній день ніхто так і не дізнався, як стародавні єгиптяни переміщували багатотонні кам'яні блоки, які вони використовували методи організації робіт, які геодезичні прийоми, щоб досягти такої точності при зведенні таких гігантських споруд. Археологи й математики, астрологи й фізики, історики й архітектори – всі намагаються зрозуміти призначення пірамід і хоч якось пояснити наступне: яким чином п'ять тисяч років тому (відповідно до шкільних підручників історії) будівельники, які не знали металу і колеса, змогли створити подібні споруди, що вражають навіть сучасних архітекторів своєю грандіозністю і точністю в інженерних роботах? Яким чином для втілення грандіозних замислів фараонів вони змогли здобути стільки каменю в каменоломнях (11 мільйонів кубометрів) та за тисячі кілометрів доставити їх до місця будівництва, а потім викласти в подібні храми?

Піраміда Хеопса побудована так дбайливо, що одна її сторона всього на 20 см коротше іншої. Її грані з достатньою точністю дивляться на всі сторони світу, а відхилення від істинного напрямку „північ-південь“ складає лише п'ять кутових хвилин. Особливе захоплення викликають розміри піраміди, побудованої з 2,5 мільйонів багатотонних блоків: висота піраміди – 147 м, довжина основи фундаменту 227,5 м, а загальний об'єм – більше ніж 200 мільйонів кубометрів. Вага ж даної споруди — понад 6 мільйонів тонн.

Версії будівництва пірамід у Гізі.

Батько історії – Геродот – уважав, що на будівництві піраміди трудилися в нелюдських умовах більше 100 тисяч чоловік упродовж тридцяти років. Зазначимо, що десять років пішло лише на будівництво шляхів сполучення. Зрозуміло, що Геродот керувався у власних висновках еллінською логікою та прикладом класичного рабства в Греції. Сучасні ж розрахунки доводять: навіть 100-тисячна армія будівельників не впоралась би з цією роботою і за сорок років. Також нам відомо, що фараон Хуфу правив країною 23 роки, виходить, що наказ про будівництво своєї усипальниці він віддав ще за сімнадцять років до власного

народження. А якщо Хуфу віддав наказ про початок будівельних робіт у той день, коли зійшов на престол, то де ж тоді багато років до закінчення будівельних робіт знаходилася його мумія?

Ось що з цього приводу думає експерт по дослідженню стародавніх цивілізацій планети, засновник „школи виживання“, викладач МГУ Віталій Сундаков: „Немало потрудилися єгиптологи для розгадки таємниць створення пірамід. Мабуть, найдорожчим проектом виявився запропонований у кінці 70-х років ХХ століття проект японської телевізійної компанії „Ніпа“ разом із Латинським університетом. Компанія почала будівництво в Гізі власної міні-піраміди. Японська піраміда будувалася з граніту і досягла 20-ти метрів заввишки і близько 29-ти метрів завширшки.

На будівництво японського „Чуда ХХ століття“ задіяли біля тисячі будівельників. Прислухаючись до порад істориків, японські будівельники намагалися застосовувати технічні прийоми відповідно до епохи фараонів. Та, незважаючи на те, що кам'яні плити вони обтесували не кам'яними чи бронзовими, а металічними інструментами і навіть використовували потужний підйомний кран, дорогий проект провалився. Коли робітники демонтували піраміду, а єгипетська преса визнала японське будівництво невдалим експериментом, світ у черговий раз переконався, що таємниця будівництва пірамід залишилася, як і раніше, нерозгаданою” [21, с. 64].

В. Сундаков, експерт по древнім цивілізаціям.

Найвідоміша скульптура Стародавнього Сходу – великий Сфінкс. Таємничий кам'яний лев із головою людини, вирубаний, як вважають багато

дослідників і до сьогоднішнього дня, з монолітного каменю. Його велична голова піднімається над тулубом на 23,5м, а його довжина сягає 74 м. Оскільки великий Сфінкс дивиться на схід, звідки з'являється сонце, то від початку його вважали богом сонця. „Абу-ельхо“ — так потім прозвали його араби, що в перекладі означає – „Бог жаху“. Однак час був невблаганним і Сфінкс зазнав руйнації: в кінці 80-х років від нього відвалилися чималі куски, його шия стала настільки слабкою, що мало не рухнула голова статуї. Це спричинило чималий клопіт товариствам по збереженню пам'яток Старовини. Та не дивлячись на труднощі, які виникли в процесі реставрації, шию все-таки укріпили, зате покриття, що осипалося, відкрило фактуру матеріалу.

Відомий американський єгиптолог Марк Лехнер вніс у науку першу смуту: виявилось, що Сфінкса ще ніхто не досліджував із точки зору геології та архітектури. Лехнер вияснив, що стародавні будівельники досконало користувалися особливостями фактур твердого вапняку та м'якого мергеля, чередування пластів яких на Сфінксі за своєю фактурою нагадує сандвіч. Особливо вміло будівельники використовували межі цих шарів для оформлення рота, носа ті очей Сфінкса.

А ось основна фігура кам'яного лева дійсно була вирізана з величезного куска породи, при цьому з місця роботи прийшлося прибрати величезну кількість каміння, частину якої потім використали для побудови сонячного храму у вигляді гігантських блоків. Про це говорить той факт, що чередування пластів із вапняку і мергелю як і в тулубі статуї, так і в центральних блоках ідентичні. Тому гіпотеза, що Сфінкс колись був монолітною кам'яною глибою, нами відкидається.

Та є й інші версії: як і з чого колись були побудовані не лише монументальні піраміди в Гізі, а й більшість саркофагів, колон, стел у всьому Стародавньому Єгипті? Нас намагаються запевнити, що тисячі й тисячі рабів трудилися в каменоломнях, грубо відбиваючи багатотонні моноліти, а потім невідомо як тягли їх до місця будівництва. А на місці вже, чи за допомогою якихось невідомих до сьогоднішнього дня машин, чи велетенських насипів із піску під нахилом стотонні блоки втягали на величезну висоту.

Ілюстрацію подібної теорії ви зустрінете в кожній популярній літературі. Проте, для справжніх спеціалістів подібні теорії наївними утопічними фантазіями. І про це говорить наступне: в нижній частині піраміди Хефрена виявлені блоки вагою біля 150 тон. На які ж волокуші можна було їх покласти? Навіть у наш час транспортування кам'яного блоку вагою в 500 тон стало б надзвичайно складним технічним завданням. Нарешті, чому б стародавнім єгиптянам просто було не розпилувати такі гігантські блоки на кілька частин? Загадка? Схоже, ніяких загадок тут немає. Загадка лише в тому, як єгиптологи

досі не помітили, що більшість гігантських блоків виготовлені з бетону? [52, с. 70].

Марк Лехнер

2. *Таємниця філософського каменю чи стародавній бетон?* Одного разу американський хімік, професор Гарвардського університету і спеціаліст у галузі низькотемпературного синтезу мінералів, Джозеф Давидович, запропонував сенсаційну гіпотезу: аналізуючи хімічний склад монолітів, із яких склали піраміди, саме він висунув думку про те, що виготовляли їх із бетону. Ще в 1972 році вчений заснував приватну дослідницьку компанію у Франції, пізніше — інститут геополімерів. Вченому також вдалося виявити в написі однієї із стел епохи Джосера рецепт виготовлення стародавнього бетону. Давидович заснував нову галузь прикладної хімії — геополімеризацію. Її мета — рецепт виготовлення стародавнього бетону, що практично неможливо відрізнити від натуральних порід і без застосування високих температур, високого тиску. Джозеф Давидович навчився отримувати штучний вапняк, граніт, базальт і навіть надтвердий штучний діорит. А це означає, що кілька бригад давньоєгипетських бетонників, які володіли секретом виготовлення штучного каменю, цілком могли побудувати піраміду стометрової висоти за достатньо короткий час, не витрачаючи на це десятки років.

Велика кількість робітників розтирали за допомогою жерновів і тертушок м'які породи каменю, просушували їх, зсипали в кошики і доставляли до місця будівництва. Інша бригада займалася підйомом кошиків із порошком нагору, а вже третя бригада виготовляла форми (опалки) і наповнювала їх сумішшю, заливала водою й перемішувала розчин. Після застигання блоку опалку знімали та переходили до виготовлення наступного блоку.

Дроблення порід і руди в стародавні часи здійснювалося за допомогою ступок, тертушок і жорновів, тобто, так само, як молотьба зернових культур. У районі Гебейта в Єгипті можна й сьогодні побачити десятки жорновів для дроблення золотої руди. Порода розтиралася жорновими та переносилася для промивання на берег безводної сьогодні річки. У пустелі Єгипту були виявлені й

дрібніші дробильні прилади і різноманітні кам'яні ручні тертушки [52, с. 73].

Нескладна технологія дроблення породи могла дуже швидко привести до винаходу бетону. Відомо, що для отримання бетону достатньо розтерти породу в порошок до фракції пилу. Для цього простіше використовувати м'які породи. Розтирання каменю, наприклад, вапняку, залежі якого виявлені в Єгипті прямо на полі пірамід, було справою нескладною. Щоб такий порошок перетворився в простий цемент, він має бути дбайливо висушеним або пропаленим на сонці та вітрі. В умовах жаркого й сухого клімату Єгипту, там де дощі бувають іноді раз на п'ять років, спеціальне просушування зайве. Потім сухим порошком засипали форми, перемішували з піском і щебенем та заливали водою, ретельно перемішуючи. Після висихання частинки порошку міцно зростаються одна з одною. Коли розчин повністю застигав, він перетворювався на монолітний бетон. Такою була стародавня технологія виробництва бетону.

До ідеї єгипетського бетону можна ставитися по різному, якби не цілий ряд значних доводів. Почнемо, наприклад, із піраміди Хеопса. Її поверхня вкрита м'якою сіткою. Це сліди від циновки внутрішньої частини ящика. Циновка була загнаною під прямим кутом до лінії блока, її кінці утворювали бахрому. На висоті 50 метрів на боці піраміди, протилежному до входу до неї, подібні сліди опалки простежуються неозброєним оком. Туристи, зазвичай, спостерігають лише кладку основи, де подібні відбитки відсутні. Постійні бурі пустелі відточували поверхні блоків. Та пісок не піднімається вище 50 метрів, тому там ці сліди збереглися дуже добре. Виникають й інші питання: чому блоки пірамід не вкриті тріщинами? Спеціалістам чудово відомо, що кожний природній вапняк має багатопрошаркову структуру, тому з часом на ньому з'являються природні тріщини від боків до центру, а на бетоні, який є однорідним аморфним матеріалом, бо він був розмеленим і перемішаним, подібних тріщин не утворюється. Також стає зрозумілою причина відсутності так званого загару зовнішніх боків блоків пірамід. Такий загар утворюється лише на відкритій поверхні кожного природного каменю. Із часом його поверхня руйнується. Зникає ще одна серйозна загадка піраміди Хеопса.

“Уявіть собі, – із захватом писали письменники-романісти XIX століття, – товщина швів піраміди менше міліметра! Скільки ж зусиль треба було прикласти, щоб підігнати так багатотонні блоки один до одного?” [20, с. 81] На практиці все вийшло набагато простіше: якщо верхній блок виготовлявся з бетону прямо на місці, то природно, що відстані між ним і нижнім блоком просто й бути не могло.

А зараз ми помандруємо в „свята святих“ – саме серце піраміди Хеопса. Якщо відстані між блоками взагалі могло не бути, то звідкіля ж узялися тонкі шви між ними?

Виявляється, що шов утворює найтонший шар вапнякового розчину. Будівельники пірамід так відділяли сусідні блоки, щоб вони не прилипали один до одного. Перед тим, як відливати зверху новий блок, вони промазували поверхню попереднього найтоншим шаром розчину, бо інакше піраміда могла б перетворитися в єдиний цілісний моноліт і тоді така колосальна споруда обов'язково б рухнула під впливом внутрішнього тиску та зовнішніх перепадів температур. Уникнути цього було можна лише склавши піраміду із окремих блоків, щоб вона могла „дихати“.

Варто звернути увагу на те, що про „царицю пірамід“ повідомляли й раніше європейські мандрівники, зокрема, француз Поль Люка, який відвідав Єгипет на початку XVIII століття. Праці його, до речі, завдяки яким французи вперше познайомилися з Єгиптом, мали великий успіх. Поль Люка стверджує, що піраміди були облицьовані цементом, а не відшліфованим каменем. Сучасним йому вченим цей факт дуже не подобався. Як ми зараз розуміємо, французький письменник мав рацію, і мова, найшвидше всього, у нього йшла не про облицювання, а про саму піраміду.

Цікаво, як про це пише Геродот, бо саме він залишив детальне описання будівництва пірамід, на яке й сьогодні посилаються сучасні єгиптологи. Вражає, що Геродот буквально прямим текстом описує будівництво піраміди з допомогою переносної дерев'яної опалки. „Зводилась ця піраміда так – указує античний історик. – Спочатку вона зводилась у вигляді сходинок. Після того, як заклали перший камінь, інші піднімали за допомогою помостів, що збивали з коротких балок. Так піднімали камінь із землі на першу сходинку драбини, так клали камінь на другу сходинку. З першої сходинки втягували прилад, який після підйому каменю без утруднень переносили на другу сходинку“ [10, с. 112].

Якщо читати Геродота без упередження, важко не побачити в його описі переносної дерев'яної опалки, за допомогою якої крок за кроком зводилися та ставали один на одного відлиті бетонні блоки. Геродот описує просту конструкцію, на зразок ящика з дощок, який легко розбирався, і в який заливали бетон. Після застигання розчину ящик розбирали і переносили на наступну сходинку.

Єгиптологи трактують цей текст Геродота, як опис якихось дерев'яних машин для підйому кам'яних блоків вагою в 500 тон. Зрозуміло, що ніяким дерев'яним приладам це не під силу. Тому більшість істориків змушена вважати твердження Геродота недостовірними. Замість неї часто пропонують теорію земляних насипів. Однак, німецький вчений Кроун шляхом точних розрахунків довів усю утопічність цієї ідеї.

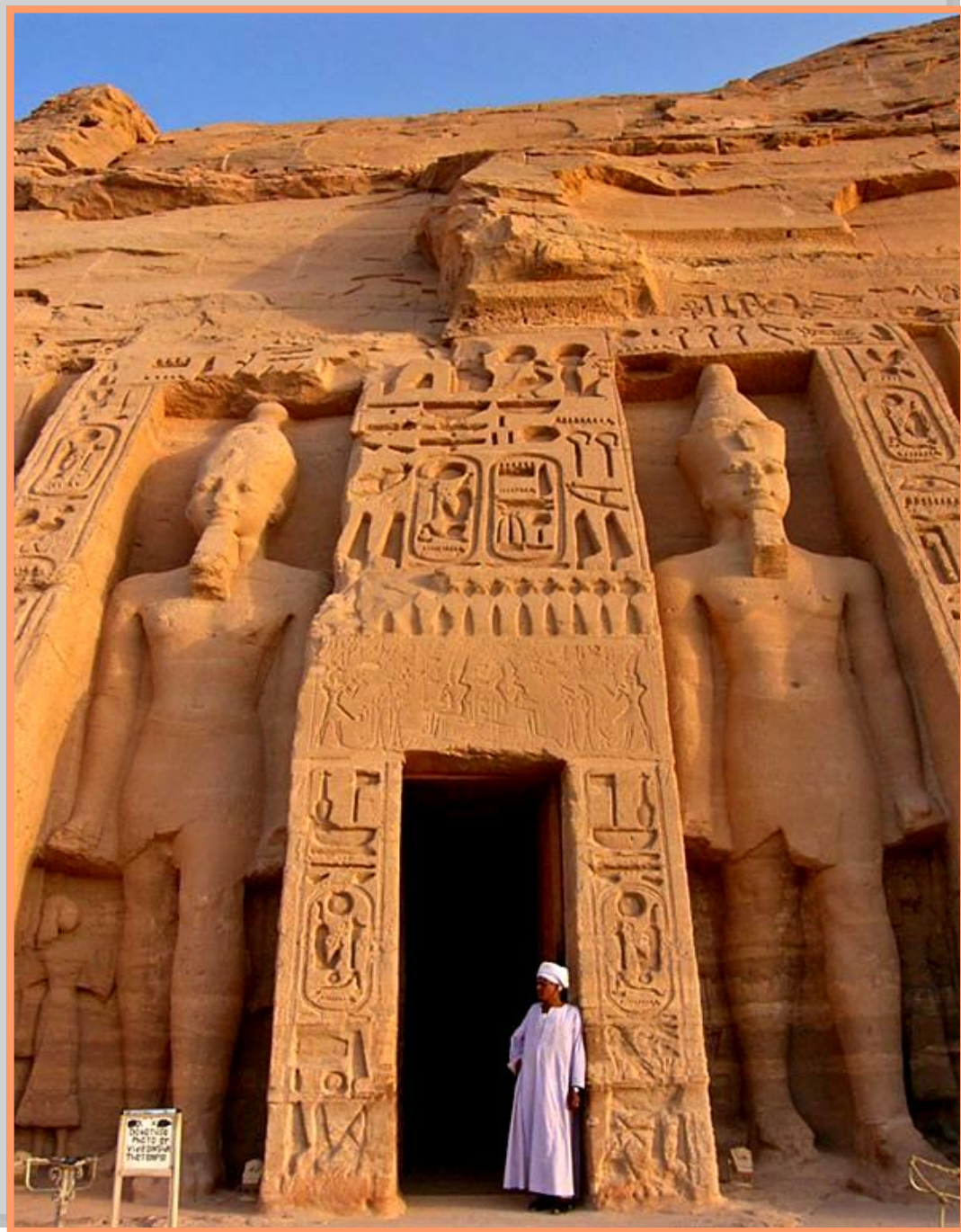
А тепер помандруємо до сучасного міста Асуана, туди, де туристам показують найдавніші розробки граніту, саме ті, що постачали з родовищ всьому Єгипту. І довго чомусь нікого не дивувало, що, якби з цього кар'єру вивозили цілі блоки, ідентичні тим, із яких зводили піраміди, то запасів цього граніту не вистачило б навіть на одну велику піраміду. У якості однієї з найнаївніших ілюстрацій стародавньої технології тут показують 42-метровий блок, що є незакінченим обеліском, вагою в 1150 тон.

Важко припустити, що цей обеліск вирізаний за допомогою дерев'яних клинів, які вбивали в породу, потім замочували водою і вони, набухаючи, відламували від скелі куски моноліту. Дивлячись майже на ідеальні, заокруглені поверхні моноліту, повірити в це важко. І як можна було вирубати із скелі блоки без металічних інструментів, як збиралися стародавні каменярі підрізати нижню частину майбутнього обеліску, як і чим збиралися вони підняти цей моноліт, опустити його з крутого схилу, грузити в човен, нарешті, яким повинен був бути цей човен, щоб не потонути від подібної ваги? [52, с. 74].

Заліза Єгипет не знав, а дерева, яке б підійшло до подібних будівельних операцій, не було не те, щоб у Єгипті, а навіть у Нубії. Традиційні тексти скупі пояснюють: моноліт ніколи не зміг би бути відділеним від скелі тому, що падаючи, він розколовся б у декількох місцях. Такі закони фізики й земного тяжіння. Виходить, моноліт розколовся на рівному місці, до того ж розколовся відразу в декількох місцях. Тоді ж для чого треба було наполегливо випилювати його за допомогою дерев'яних клинів? До речі, археологи й досі не змогли їх виявити.

Не так давно вчені-ентузіасти спробували реконструювати процес виготовлення стародавніми єгиптянами обелісків із цілісного моноліту. За відсутністю примітивних інструментів використовували, безумовно, сучасні. Розпиляли моноліт із боків, розпиляли зверху, а ось як підпиляти його з-під низу

– незрозуміло. Застукав відбійний молоток і довжелезний важкий моноліт від вібрації відразу ж потріскався. І це природно. А як могло бути інакше? І знову, це пішло дослідникам на користь. З'явилися серйозні аргументи, що вказували на причину, за якою стародавні каменотеси так і не змогли закінчити даний об'єкт.

Храм в Асуані

Зважаючи на те, що стародавні єгиптяни застосовували для будівництва пірамід бетон, то дивно було б його не використовувати й для будівництва інших споруд. Давайте, відповідно до цих міркувань, спробуємо подивитися неупередженим поглядом на вкриті ієрогліфами монументи і статуї Луксору й Карнаку [63, с. 68].

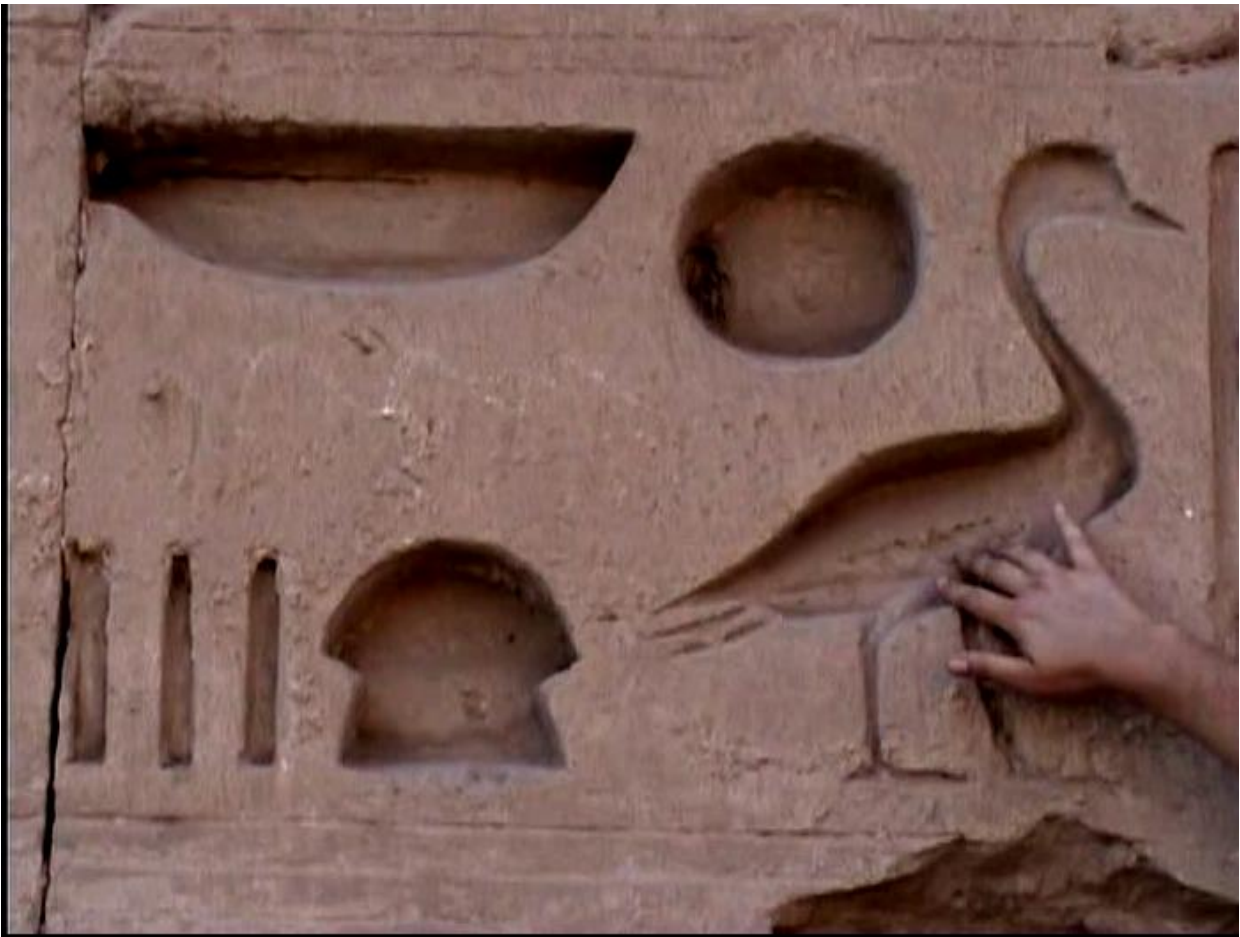
Маска Нефертіті із кварциту.

Ось, наприклад, *незакінчена маска Нефертіті*. Кажуть, що вона була виготовленою з твердого кварциту. Та давайте уважно подивимося: через усе її обличчя, лоб, ніс і підборіддя проходить шов, який ми ясно бачимо. Найшвидше, маска була відлита з рідкого геополімерного бетону у форми, що були заготовлені раніше, і складається з двох стулених половинок.

Давайте також подивимося на стели у Карнакському та Луксорському храмах. Вражає, як стародавні майстри, різники по каменю, змогли виконати таку глибоку різьбу? Зверніть увагу на те, що ніде, ні на одному обеліску немає недоліків в орнаментальному зображенні. Під збільшуваним склом результат подібної різьби просто вражає! Різець майстра, зустрічаючи на своєму шляху особливо тверді частини граніту, по всім законам повинен був відхилитися в бік, та він чомусь рухається вперед і вперед бездоганно. Ця обставина буквально шокувала перших європейців, які прибули сюди разом із Наполеоном, бо, за їхньою думкою, ієрогліфи були вирізані якимось загадковим, невідомим раніше науці, способом. Як це вдавалося стародавнім майстрам? Найшвидше, ніякої різьби, ніяких різців тут загалом не було (бо це й не можливо для тих часів). Глибокі відбитки вдавлювалися в геополімерний бетон, що практично відразу застигав. Коли такий розчин перетворюється в твердий граніт, він важко піддається обробці навіть найсучаснішим інструментам. До речі, якщо штамп, яким видавлювали відтворюваний об'єкт, мав найменший дефект, то цей дефект виявляється на всіх ідентичних зображеннях даного монументу. Такий

спосіб нанесення зображень можна спостерігати на всіх архітектурних і скульптурних пам'ятках Стародавнього Єгипту і не лише Єгипту [63, с. 69].

Тому *геополімерний бетон* використовувався в першу чергу в Стародавньому Єгипті, Північній Африці, Малій Азії, де були долини великих річок. Бо, як виявив Джозеф Давидович, важливим складовим елементом подібного бетону був мул. Саме він містить достатньо велику кількість окису алюмінію. В єгипетських пустелях і солоних озерах вуглекислий натрій знаходиться у великих кількостях. А він також є найважливішою складовою частиною геополімеру. Тому зайві коментарі не мають сенсу. Таким чином, єгиптяни будували свої піраміди найшвидше з використанням бетону, тому цей, майже сучасний спосіб будівництва і дозволив їм створити такі грандіозні споруди зі складною внутрішньою структурою. Вважається, що піраміди — це грандіозні усипальниці фараонів і вірогідно, що технологія бетонної заливки використовувалася й при виготовленні саркофагів фараонів.

Видавлені малюнки по геополімерному бетону.

Ось, що з цього приводу думає науковець Глеб Носсовський: „Порівнявши отвір входу до піраміди з шириною та висотою саркофага, ми бачимо, що саркофаг був значно ширше входу, в який його начебто втягували до усипальниці, значно вище стелі цього проходу. Якщо бетонна гіпотеза є правильною, то не стоїть і питання про те, як величезні саркофаги втягували до

поховальної кімнати по невідповідно вузьким коридорам, вирубаним у стінах царського некрополя. Вірогідно, що їх також відливали прямо на місці.

Дійсно, якщо ми подивимося на верхню частину (покриття саркофага), то вона виготовлена з рожевого граніту. Неозброєним оком видно, що нижня частина саркофага не виготовлена з граніту, а зроблена рукотворно і при цьому фактура, колір і якість оздоблення відполірованого покриття в точності повторюють основний моноліт покриття, що свідчить про те, як цю фактуру, цю форму, цей матеріал удавалося виготовляти схожими на любий інший матеріал. І тут ми спостерігаємо, як на покритті (натуральному камені) вирізалися зображення, як це було важко і як воно виглядає недосконало. Ми бачимо, як відійшли кінці, які тут нерівні малюнки та ієрогліфи, на відміну від бетону, де зображення видавлювалися“ [21, с. 65]

У стародавні часи філософією називали кожну науку, можливо навіть філософський камінь, це просто камінь науковий, тобто штучний, а не природний. „Тому, хто усвідомить секрет філософського каменю, буде під силу звести неприступні фортеці та міста“ — запевняли нас середньовічні алхіміки [69, с. 270]. Змішуючи різні інгредієнти, підогріваючи й охолоджуючи їх, вони шукали втрачений секрет філософського наукового каменю. Але чиясь ненажерна фантазія вирішила одного разу, що пошуки філософського каменю — це пошуки перетворити залізо в золото. І до чого ж тут камінь? Середньовічні вчені не були винахідниками, позбавленими розуму. Можливо, відшукуючи форми філософського каменю, вони просто намагалися повернути загублений секрет бетону.

Усі ці факти дозволяють подивитися по новому будівництво всіх визначних стародавніх споруд по всьому світові. Подивіться іншими очима на ці ворота сонця в Болівії. Стверджують, що вони були вирубані стародавніми каменотесами з величезного моноліту скелі. Коментарі зайві. Відкриття таємниць технології будівництва пірамід підводить нас до відповіді ще на цікавіше питання: коли, хто і для чого все це побудував? І не лише в Єгипті.

4. *Підсумок тривалих роздумів.* „Так ореол вічної таємниці навколо процесу стародавнього єгипетського монументального будівництва на наших очах поступово розвіюється, — стверджує Віталій Сундаков. — таємниця на наших очах перетворюється хоча й у складну, але й у реальну повсякденну роботу, яка мала на меті використання стародавніх технологій виготовлення бетону“ [21, с. 67].

Чому був утрачений секрет філософського каменю? Яку таємницю, що так налякала Наполеона, відкрили письмена стародавньоєгипетських храмів? Про що розповідають знайдені нами мумії правителів? Усе це — предмети окремих досліджень...

Отже, є багато версій на сьогоднішній день про секрети єгипетського будівництва. Стверджують, що є легенда, відповідно до якої відкриття таємниці

Великого сфінкса і пірамід призведе до кінця світу. Коли буде розгадана остання загадка Сфінкса, він голосно засміється і світ припинить своє існування. Але якщо наш світ — це просто світ ілюзій, то можливо вже пора повернутися до реальності? Смійся, Сфінксе!

§ 10. Значення медицини й сімейних лікарів у житті стародавніх єгиптян.

Виявляється, ще в до династичну епоху в Стародавньому Єгипті виконували досить складні хірургічні операції. Унікальні знахідки, зроблені в ХХ ст., довели, що єгиптяни ще до виникнення цивілізації непогано розбиралися в медицині. Це може здатися дивним, бо постійна боротьба за виживання, самообмеження й голод не налаштовували на сантименти. Виживав лише найсильніший. При розкопках в Абідосі особливо вразив учених скелет одного 40-річного чоловіка. У нього було пошкоджене ліве око (швидше за все, він ним не бачив), а ще зрощений перелом лівої стопи, знівечена страшним артритом нога та зуби, які майже стерлися. Вражаюче, але у нього до того ж практично була відсутня права рука!

Зображення єгипетських лікарів і розкопки давньої лікарні.

Але цей каліка втратив руку задовго до своєї смерті. Виходить, стародавній інвалід, приречений на смерть, виходячи із середньої тривалості життя того суворого часу, зміг дожити до глибокої старості. Отже, про нього піклувалися його одноплемінники! Вивчивши скелет, вчені прийшли до висновку, що права рука бідлаха, очевидно роздроблена в результаті нещасного випадку або в поєдинку зі звіром, була ампутована вище ліктя якимсь древнім хірургом. Поверхня обрубка кістки має характерну округлу форму, що зазвичай буває після операційного втручання.

„Трепанації виконані настільки майстерно, що їх не можна назвати найстародавнішими, - вважає дослідник єгипетської медицини Пікхлер. – Хірург повинен був мати тривалу практику. Факт виявлення на одному черепі слідів відразу двох трепанацій побічно це підтверджує: якби мала місце лише одна

операція, можна було б сказати, що стародавньому хірургу просто пощастило. Але раз пацієнт вцілів після другої операції, виходить, лікар володів певними навичками і знав, що треба робити“ [33, с. 24].

Тож, коли медики отримали можливість ознайомитися з так званім папірусом Смітта, написаним у Стародавньому Єгипті в 1700 р. до н.е., вони були вражені. Виявилося, вже в той далекий час існували хірургічні інструменти, зокрема спеціальні мідні голки для зшивання ран. Правда, стародавні єгиптяни й самі активно вивчали будову людського тіла. Всі ми з дитинства знаємо про знамениті єгипетські мумії, але, щоб успішно провести муміфікацію померлих фараонів та інших важливих осіб, було необхідно знати анатомію та проводити майже сучасні хірургічні операції.

Нещодавно в історії муміфікації була відкрита нова сторінка. Виявляється, що до того, як перейти до муміфікації тіл померлих, стародавні єгиптяни тренувалися на скелетах. Хімічний аналіз скелета періоду Стародавнього царства, вік якого близько 4150 років, дав ключ до розгадки походження єгипетської техніки бальзамування трупів.

Скелет Іду II, який, виходячи з напису на труні, займався торговим ремеслом і поставляв єгиптянам цінні породи деревини, знайшли в Гізі в середині XX століття. Майже відразу його придбав один з музеїв Німеччини. До кінця XX століття ніхто не знав, були останки Іду забальзамовані або збереглися в такому гарному стані лише завдяки сухому клімату Єгипту.

Дослідження біохіміка Ульріха Везера з університету Тюбінгена з усією очевидністю показали, що скелет перед похованням пройшов спеціальну обробку. Так, вміст у кістках натрію виявилося в 12 разів вище норми. Судячи з усього вище сказаного, стародавні бальзамувальники спочатку відокремили м'ясо від скелета, а потім засипали кістки солями натрію, щоб висушити їх. „Імовірно, вони вже знали, що тіло розкладається, – вважає Везер, – і тому порахували, що краще забальзамувати кістки“ [53, с. 26]. При аналізі кісток Везеру вдалося виявити в них досить багато антисептичних складових, типових для древних смол.

Найвищу концентрацію мали речовини, що утворювалися при тлінні на повітрі дров із багатих на смолу порід дерев. Це означає, що підготовка до поховання скелета Іду II могла чимось нагадувати процес копчення окостів. Скелет, звичайно, навряд чи підвішували й обкурювали димом, швидше за все, потрібні компоненти просто наносили на кістки. Бальзамування скелета Іду II виявилося настільки досконалим, що навіть залишився неушкодженим і активним ензим (фермент) – лужна фосфатаза, яку вдалося виділити з ключиці.

Проведені німецьким біохіміком дослідження дозволили з'ясувати багато нового про виникнення муміфікації в Давньому Єгипті. Вже за часів

Стародавнього царства єгиптяни добре знали окремі стадії процесу, які докладно описав Геродот. Так, наприклад, через дві години після констатації смерті в небіжчика через невеликий розріз під ребром виймали нутрощі, через побитий отвір в черепі (на зразок сучасної трепанації) висмоктували мозок і в спеціальні судини виціжували кров. Коли тіло ставало позбавлене всього зайвого, його виносили на дах будинку, де давали природно „висушитися“. В умовах жаркого клімату Єгипту, де практично не було дощів, це тривало два-три тижні. Потім тіло ставало зовсім легким і загорілим. Через той же отвір під ребром його набивали висушеною соломною, щоб надати попередньої форми. Очі т як продукт тліну видаляли, а замість них уставляли попередньо підготовлені скляні, які нічим не відрізнялися від очей покійника. Потім тіло померлого обробляли відповідними маслами й розчинами, обмотували в промашену матерію. Процедура муміфікації вважалася завершеною [65, с. 114].

Вигляд обличчя мумії, яка гарно збереглася.

Враховуючи, що ряд давньоєгипетських ліків пройшли випробування тисячоліттями й цілком можливі для використання в наш час, єгипетські медики і фармацевти виявляють великий інтерес до розробки на їхній основі сучасних лікарських засобів. Уже впроваджені в практику проносні, сечогінні, протизапальні, протиревматичні та інші засоби з компонентами древніх єгипетських рецептів.

Саме в Стародавньому Єгипті зародилася традиція „сімейних лікарів“. Чоловіки ретельно дбали про збереження здоров'я своєї родини. Жінки не лише користувалися послугами відомих лікарів, а водночас виступали дбайливими „медсестрами“ своїх чоловіків і дітей, всієї родини, іноді навіть і сусідів.

Сімейна гігієна й медицина в Стародавньому Єгипті має давнє коріння. Уперше про існування медичних трактатів у Древньому Єгипті говориться в записі на стіні гробниці Уаш-Птаха – головного архітектора пануючої V династії Неферирка-Ра (XX ст. до н.е.). У цьому ж написі наводиться клінічна картина раптової смерті архітектора, що, виходячи навіть із сучасних уявлень, нагадує інфаркт міокарда або інсульт мозку. Отже, такі хвороби були вже й тоді.

Найдавніші медичні трактати написані на папірусах. До наших днів вони не

збереглися, тож ми знаємо про них лише за свідченням древніх істориків. Так, жрець Манефон повідомляє, що Атотіс (другий цар I династії) склав медичний папірус про побудову тіла людини. У наш час відомо 10 основних папірусів, цілком або частково присвячених лікуванню. Усі вони є списками з раніших трактатів. Найстаріший медичний папірус, який дійшов до нас, датується приблизно 1800 р. до н.е.. Один його розділ детально присвячено веденню пологів (акушерству), а інший – лікуванню тварин (ветеринарії) [29, с. 41].

У той же час були закінчені IV і V папіруси з Ромессеума, де описані прийоми магічного лікування. Найбільше повні відомості про медицину Древнього Єгипту дають два папіруси, що датуються приблизно 1550 р. до н.е., – великий медичний папірус Г. Еберса і папірус по хірургії Е. Смітта. Обидва папіруси, очевидно, написані однією особою та ймовірно є копіями давнішого трактату. Єгиптологи вважають, що цей древній незбережений папірус був складений легендарним лікарем Імхотепом на початку III тисячоліття до н.е.. Згодом Імхотеп за свою безсмертну працю почали обожнювати.

Папірус Еберса.

Єгиптяни знали головні органи людського організму: серце, судини, нирки, кишечник, м'язи й ін. Їм належить перший опис мозку. У папірусі Едварда Сміта рух мозку у відкритій рані черепа порівнюється з "киплячою міддю". Єгипетські лікарі асоціювали ушкодження мозку з порушенням функції інших частин тіла. Їм були відомі рухові паралічі кінцівок при пораненнях голови та інше.

Папірус Еберса має важливий теоретичний розділ, у якому аналізується роль серця в житті людини: "Початок таємниць лікаря – знання биття серця, від якого йдуть судини до всіх членів, бо всякий лікар, усякий жрець богині Сохмет, усякий заклинатель, торкаючись голови, потилиці, рук, долоні, ніг – повинен знати, що все залежить від серця: від нього спрямовані судини до кожного члена ..." [29, с. 41]. Давнім єгиптянам більше чотирьох тисячоліть назад була відома діагностика хвороб за ударами пульсу.

Лікарі Єгипту поділяли причини захворювань на природні й надприродні. До перших вони відносили нездорову їжу, несприятливі кліматичні та погодні фактори, наявність кишкових паразитів. Геродот указує, що єгиптяни вважали причиною людських недуг погану їжу, тому "шлунок свій вони очищають кожний місяць три дні підряд, приймаючи проносні засоби, і зберігають здоров'я блювотними засобами і клістирами". Єгиптянам приписують і винахід клізми. Цікаво, що мова сучасного опису зашлакованості організму й методів очищення від шлаків багатьох сучасних народних цілителів мало чим відрізняється від уявлень древніх єгипетських лікарів. Очищення організму стародавні єгиптяни проводили всією родиною під контролем домашнього лікаря.

На прийомі в єгипетській лікарні.

Надприродні причини хвороб єгиптяни бачили у вселенні в організм злих духів померлих. Для їхнього вигнання використовувалися як лікарські засоби, так і різні магичні прийоми. Думали, що погані запахи й гірка їжа відлякують злих духів. Тому до складу ритуальних сумішей при магичних процедурах включали такі екзотичні продукти, як частини хвостів мишей, виділення з вух свиней, кал і сечу тварин. Під час вигнання злих духів звучали заклинання: "О мертвий! О небіжчику, що сховався в цій плоті, у цих частинах мого тіла. Дивись! Я дістав кал, який виступає проти тебе. Сховавшись – зникни! Сховався – виходь!" Багато цілителів нашого часу "знімають наговори й порчу", вимовляючи тексти, близькі

по суті до давньоєгипетських, хоча в ті часи було чимало прийомів лікування, позбавлених усякої містики [29, с. 42].

Віднайдений у Фівах в 1872 р., папірус Еберса представляє собою медичну енциклопедію древніх єгиптян. У ньому міститься більш 900 рецептів ліків для профілактики хвороб шлунково-кишкового тракту, дихальної та серцево-судинної систем, порушень слуху й зору, різного роду інфекційних процесів і глистових інвазій. Папірус склеєний з 108 аркушів і має довжину 20,5 м.

Єгипетські лікарі користувалися мазями, пластирами, примочками, мікстурами, клізмами й іншими лікарськими формами. Основами для приготування ліків служили молоко, мед, пиво, вода священних джерел, рослинні олії. Деякі рецепти містили до 40 компонентів, багато з яких не вдається поки ідентифікувати, що ускладнює їхнє вивчення. До складу ліків входили рослини (цибуля, гранат, алоє, виноград, фініки, снодійний мак, лотос, папірус), мінеральні речовини (сірка, сурма, залізо, свинець, алебастр, сода, глина, селітра), а також частини тіла різних тварин. Ось приклад рецепту сечогінного засобу: пшеничної крупи – 1/8, плодів шед – 1/8, охри - 1/32, води – 5 частин. Готувати ліки рекомендувалося вночі та пити чотири дні підряд.

У папірусі Еберса наводяться рецепти ліків для розгладження зморшок, видалення родимок, фарбування волосся та брів, посилення росту волосся. Для захисту від пекучого сонця єгиптяни обох статей обводили очі зеленою пастою, яка містить сурму і жир. Очам при цьому надавалася мигдалеподібна форма. Жінки Єгипту рум'янили щоки і підфарбовували вуста. Сучасні косметичні єгипетські фірми намагаються відродити багато стародавніх рецептів, рекламуючи омолоджуючу дію стародавніх мазей, пластирів, примочок [33, с. 78].

Великого значення древні єгиптяни надавали дотриманню гігієнічних правил. Релігійні закони наказували дотримуватися помірності в їжі й охайності в побуті. Описуючи звичаї єгиптян V в. до н. е., Геродот свідчить: „Єгиптяни п'ють лише з мідних судин, які чистять щодня. Сукні носять полотняні, завжди свіжо випрані, і це становить для них предмет великої турботи. Обрізають волосся і носять перуки, щоб уникнути вошей ... заради чистоти, воліючи бути більше охайними, ніж красивими. Жерці через день стрижуть собі волосся на всьому тілі для того, щоб не мати на собі ні єдиної воші, ні будь-якої іншої скверни під час служіння богам. Одяг жерців складається лише з полотна, а взуття з папірусу. Миються вони два рази в день і два рази вночі" [33, с. 163]. Мабуть не випадково давні греки вважали єгиптян засновниками так званої "випереджувальної" медицини.

Навчання з лікування надавали великого значення. Передача медичних знань у Древньому Єгипті була тісно пов'язана з навчанням ієрогліфічному письму в спеціальних школах при храмах. У цих закладах панувала сувора

дисципліна й у ході були тілесні покарання. У великих храмах міст Саїс і Геліополя існували вищі школи, або Будинки життя. Поряд із медициною в них навчали математиці, архітектурі, ліпленню, астрономії, а також таємницям магічних культів і обрядів. Будинки життя багатьма дослідниками розглядаються як попередники університетів наступних епох.

Учні Будинків життя оволодівали мистецтвом каліграфії, стилістики й ораторської майстерності. Тут зберігалися й використовували стародавні папіруси. До нас дійшла лише третя або четверта частина списків давніх оригіналів. Освічену людину, а лікар повинен був бути таким, єгиптяни називали "Той, який знає всі речі". Існував визначений обсяг знань лікаря, що дозволяв єгиптянам дізнаватися про "знаючого по знанню його" [33, с. 163].

Перуки й головні убори стародавніх єгиптян.

Лікарська діяльність у Древньому Єгипті підпорядковувалася суворим моральним нормам. Дотримуючись їх, лікар нічим не ризикував, навіть при невдалому результаті лікування. Однак порушення правил жорстоко каралося аж до страти. Кожний єгипетський лікар належав до певної колегії жерців. Хворі зверталися спочатку не безпосередньо до лікаря, а в храм, де їм рекомендували відповідного лікаря. Гонорар за лікування виплачувався храму, який утримував лікаря. Тобто, лікарі мали постійну заробітну плату.

Правителі багатьох країн запрошували на службу до двору єгипетських

лікарів. Геродот наводить таке свідчення: "Перський цар Кір II Великий просив у фараона Амасіса надіслати йому "кращого в цілому Єгипті" лікаря для лікування очей. Лікарське мистецтво було поділене в Єгипті таким чином, що кожен лікар виліковував лише одну хворобу. Тож у них повно лікарів: одні лікують очі, інші голову, треті зуби, четверті шлунок, п'яті внутрішні хвороби й усім знаходиться робота" [29, с. 32].

Пригадаємо, що Геродот писав про Єгипет V столітті до н.е. До того часу його древня культура нараховувала не менше трьох тисячоліть своєї історії. Країна пережила навали багатьох завойовників, і колишня пишнота хилилася до природного занепаду. Проте величезний вплив Єгипту на розвиток культури й медицини народів Європи, Азії та Африки ще залишався в силі. Батьківщина Геродота – Древня Еллада – лише вступала на шлях історичного розквіту. Наступність єгипетської медицини добре відображена Гомером в "Одіссей" і ми розуміємо, як катастрофічно на той час греки відставали в цьому питанні від стародавніх єгиптян.

Окремо розвивалася військова медицина. Велику роль у накопиченні відомостей у Древньому Єгипті відіграли військові лікарі, які супроводжували військо в походах і намагалися відразу ж надати необхідну допомогу [29].

На гробницях збереглися зображення операцій на кінцівках. У списках із папірусу обожненого лікаря Імхотепа даються чіткі вказівки по лікуванню ран м'яких тканин, техніці перев'язок, а також по виконанню найпоширеніших хірургічних операцій того часу: обрізанню та кастрації.

Всі поранення поділялися за прогнозом на виліковні, сумнівні та безнадійні. Лікарська етика того часу вимагала відкритого повідомлення пацієнту передбачуваного результату лікування однією з трьох фраз: "Це хвороба, яку я можу вилікувати; це хвороба, яку я, можливо, зможу вилікувати; це хвороба, яку я не зможу вилікувати". У тих випадках, коли лікування було можливим, у папірусі Імхотепа даються чіткі вказівки методики лікування: "Скажи ти тому, у кого зяюча рана на голові: "Це хвороба, яку я буду лікувати". Після того, як ти зашиєш йому рану, у перший день поклади на неї свіже м'ясо і не бинтуй її. Піклуйся про хворого доти, доки пройде час його хвороби. Лікуй рану жиром, медом, корпією, доки хворий не одужає" [29, с. 37].

При лікуванні переломів єгипетські лікарі застосовували дерев'яні лубки або бинтували пошкоджену кінцівку лляною тканиною, просоченою твердою смолою. Такі шини виявлені на єгипетських муміях. Вони багато в чому близькі сучасним гіпсовим пов'язкам.

У Стародавньому Єгипті сеча знаходила досить широке застосування як лікувальний засіб. У Геродота є опис не зовсім ординарного випадку уринотерапії: "По смерті Сезостриса царську владу успадковував син його

Ферон, який осліп ... захворівши очима. Десять років він був сліпим; на одинадцятому році цар почув слово оракула в місті Буто, що час покарання його минув, що він прозріє, якщо проміє очі сечею жінки, яка має інтимні стосунки лише з одним чоловіком і ніякого іншого чоловіка не має.

Він спочатку випробував сечу власної дружини і, коли не прозрів, випробував усіх жінок підряд, доки нарешті не одужав. Тоді він зібрав усіх жінок, яких випробував, крім тієї, від сечі якої він прозрів, відвів в одне місце, що зараз називається Червоним полем, і всіх там спалив; на тій жінці, від сечі якої прозрів, цар сам женився" [33, с. 66]. Так у Древньому Єгипті одночасно був отриманий лікувальний ефект і проведена експертиза подружньої вірності. Це також є цікавою сторінкою подружнього життя фараонів.

У папірусі Еберса гінекологічний розділ містить відомості про розпізнавання термінів вагітності, статі майбутньої дитини, а також "жінки, яка може і такої, що не може народити". Берлінський і Кахунський папіруси описують простий спосіб визначення статі майбутньої дитини. Пропонується змочити сечею вагітної жінки зерна ячменю і пшениці. Якщо першою проросте пшениця – народиться дівчинка, якщо ячмінь – хлопчик. Американські дослідники з Джорджтаунського університету провели такі проби й одержали статистично значиме підтвердження їхньої ефективності. Проте раціонального пояснення цього факту доки ще не має [29].

У Стародавньому Єгипті родини страждали від зубного болю. Винятково популярною в Стародавньому Єгипті була професія зубного лікаря. Це й зрозуміло, адже дослідження мумій показало широке поширення у єгиптян важких запальних захворювань окістя, ясен і зубів. Навіть у фараонів, при яких знаходилися кращі єгипетські стоматологи того часу, виявлені ураження щелеп і випадання зубів. Мабуть, тоді ще не були відомі такі втручання, як пломбування каріозних порожнин та протезування зубів золотом або іншими металами. Єдиним свідченням використання золота в давньоєгипетській зуболікарській практиці є накладка двох нижніх молярів, з'єднаних між собою тонким дротом по лінії шийок обох зубів [33, с. 66].

Лікування хвороб зубів в Давньому Єгипті проводили в основному консервативно, прикладаючи до хворого зуба або ясен різні пасти. У папірусі Еберса є 11 рецептів таких лікувань. За думкою укладачів, ці пасти повинні були оздоровлювати порожнину рота, зміцнювати зуби, знімати запалення ясен (парадонтоз) і зубний біль. Багато компонентів зі складу паст папірусу Еберса сучасні єгипетські фармацевти відтворили й рекомендують для лікування поширеного в наш час парадонтозу, що призводить до випадання зубів.

Зв'язок міфології Древнього Єгипту з лікуванням. Єгипетська релігія, що існувала впродовж майже чотирьох тисячоліть, ґрунтувалася на культурі тварин.

Кожний єгипетський ном (місто-держава) мав свою священну тварину або птаха: кішку, лева, бика, барана, сокола, ібіса та ін. Особливо шанувалися змії. Кобра Уаджит була покровителькою Нижнього Єгипту. Її зображення знаходилося на головному уборі фараона. Поряд із соколом, бджолою і шулікою вона уособлювала царську владу. На амулетах кобру поміщали поруч зі священним оком - символом бога неба Хора.

Мертву культову тварину бальзамували й ховали в священних гробницях: кішок у місті Бубастіс, ібісів у місті Іуну, собак у містах своєї загибелі. Мумії священних змій ховали в храмах бога Амона-Ра. У Мемфісі в грандіозному підземному некрополі виявлена велика кількість кам'яних саркофагів з муміями священних биків. Вбивство священної тварини каралося стратою. За уявленнями єгиптян душа померлої людини впродовж 3 тисяч років знаходиться в тілах обожнених тварин і птахів, що допомагає їй уникати небезпек загробного світу. Цим Геродот пояснював суворість покарання за вбивство священної тварини.

Боги Хор і Тот

Головними богами лікування вважалися бог мудрості Тот і богиня материнства та родючості Ізіда. Тот зображувався у вигляді людини з головою птаха ібіса втілювався в образі павіана. І ібіс, і павіан уособлювали в Древньому Єгипті мудрість. Тот створив писемність, математику, астрономію, релігійні обряди, музику і що особливо важливо – систему лікування хвороб природними засобами. Йому приписуються найстародавніші медичні трактати.

Ізіда вважалася винахідницею магічних основ лікування і покровителькою дітей. Ліки з ім'ям Ізіди навіть згадуються в працях давньоримського лікаря-фармацевта Галена. У давньоєгипетської медицини були й інші божественні покровителі: могутня левоголова богиня Сохмет, захисниця жінок і породіль; богиня Турієс, зображувала у вигляді самки гіпопотама. Кожен новонароджений

єгиптянин незалежно від соціального статусу лежав поруч з невеликою статуєткою Туріес. Вона також уважалася покровителькою вагітних жінок.

У Єгипті ще з епохи Стародавнього Царства, тобто за 4 тис. років до н.е., існували "будинки життя" – спеціальні навчальні заклади при храмах бога Ра, де молодих священиків упродовж багатьох років навчали мистецтву лікування. Відомо також, що в пізніші часи юнаки з найаристократичніших сімей Єгипту отримували спеціальну медичну підготовку при храмових школах Геліополіса, Саїса, Мемфіса та Фів.

Таким чином, родинна медицина в Стародавньому Єгипті відіграла велике значення в повсякденному житті. Професія лікаря була престижною і його послугами користувалися кілька родин, якщо про лікаря йшла хороша слава. Освічена частина єгипетського населення вмiла сама приготувати ліки за рецептами, що поєднували натуральні й мінеральні компоненти. Дитяча смертність у Єгипті була значно нижчою, ніж в інших країнах Стародавнього Сходу, майбутні батьки вмiли визначати стать своєї ще ненародженої дитини. Проте найзначнішим досягненням стародавньої медицини була охайність і гігієна, що допомагали профілактично запобігати багатьом хворобам.

§ 11. Роль музичного мистецтва й музичної освіти в житті суспільства Стародавнього Єгипту.

Професійно-аналітичне дослідження пластів музичного мистецтва Стародавнього Єгипту почалося із праць німецького вченого Курта Закса – визначного музикознавця з різносторонніми інтересами. Найбільшу цінність представляють його роботи з історії стародавньої музичної культури, що публікувалися свого часу й слов'янськими мовами в різних журналах і наукових збірниках. Питання єгипетської культури порушувалися на трьох Міжнародних конференціях єгиптологів, які відбулися в 2004, 2009, 2012 рр. і були представлені вченими з більшості країн світу. Новітнім питанням єгиптології,

частковому перегляду релігійної та суспільної історії стародавньої цивілізації присвячені монографії Я. Ассмана та І. Канцельсона. Проблема повернення найцінніших артефактів стародавнього єгипетського мистецтва з європейських та американських музеїв і приватних колекцій розглядається в статтях і зверненнях єгипетського ученого З. Хавасса.

Музична культура Єгипту представляє собою одне з найцікавіших явищ світової цивілізації. Її витоки сягають періоду 4000 років до н.е. – епохи виникнення, розвитку та розквіту цивілізації Стародавнього Єгипту. Пізніше розвинені місцеві традиції вступили в тісну взаємодію з елементами інших музичних культур: в процесі еволюції музика Єгипту випробовувала вплив тропіко-африканської, греко-римської, арабської, іспано-андалузької, перської, турецької та інших музичних традицій [1, с. 178].

Про велике значення музики в громадському житті Єгипту говорять численні барельєфи й розписи із зображенням співаків та інструменталістів, починаючи зі Стародавнього царства (III тис. до н.е.). Музика супроводжувала трудові процеси, масові святкування, релігійні обряди, а також дійства, пов'язані з культом богів Осіріса, Ісиди й Тота, вона звучала на урочистих церемоніях і під час палацових розваг. Із глибокої давнини існувало в Єгипті мистецтво хейрономії, що поєднувало диригування хором і "повітряний" нотний лист (єгипетською мовою – "співати", буквально – виробляти рукою музику). У єгипетських храмах спочатку звучав одноголосний спів, проте в епоху Середнього царства (XXI – XVIII ст. до н.е.) починає зароджуватися багатоголосся на основі антифонного співу (переклички двох хорів) та респонсарію (переклички хору й соліста). У період Нового царства (XVI – XI ст. до н.е.) при дворі фараона поряд із місцевою капелою жерців-співаків уводиться сирійська капела. Активно почала розвиватися й військова музика.

Коли у храмах з'явився хоровий спів, то відразу він вимагав скерованих дій. Так виникла музична наука *хейрономія*, про яку ви вже згадували вище. Хейрономи (диригенти) керували хором за допомогою умовних рухів рук, пальців, голови, міміки. На обличчя хейронома було дуже неприємно дивитися під час так званого “диригування” через постійні “керівні” гримаси очима, ротом, щоками. Перший хейроном, який увійшов в історію, звався Не Кауре (III тис. до н.е., Стародавнє царство).

Професія музиканта в Стародавньому Єгипті вважалася почесною, музичному звуку надавали священної магічної сили. Музику називали “хі”, що єгипетською мовою означало найвище задоволення. У Єгипті та Месопотамії професійні музиканти прирівнювались до богів і їм дозволяли сидіти в присутності правителя (в даному випадку – фараона) [17, с. 57].

За словами грецького дослідника Діодора, єгиптяни були особливими поціновувачами музики. Зображення на пам'ятниках свідчать, що вже наприкінці епохи Стародавнього царства існували як ударні, так і духові та струнні інструменти. Ударні інструменти були відомі ще в додинастичному Єгипті. Збереглися сцени, що зображують співаків, які розважають гребців на Нілі, трубачів і барабанщиків, котрі підтримують бійців воїнственними звуками рід час битви. Малюнки відображують і танцювальні сцени за участю музикантів.

Найдавнішими ударними інструментами стали дерев'яні калатушки, якими відбивали такт. Спочатку ці інструменти представляли собою просто грубо вирізані куски дерева, згодом вони придбали витончену форму й різьблені прикраси. Пізніше поширилися барабани різної величини й форми: одні – схожі на сучасні Буко, в які били рукою або кривими палицями; інші – круглі й довгасті, на які з обох сторін натягувалася шкіра за допомогою шнурків. Такий барабан, металеві тарілки та круглий або чотирикутний тамбурин були звичайними інструментами, що супроводжували в танці єгипетських танцівниць.

Особливим інструментом, котрий використовували переважно при богослужінні, була систра. Вона зазвичай виготовлялася з бронзи та прикрашалася зображеннями богів. В остаточному своєму варіанті, з багатими прикрасами систра з'явилася не раніше епохи Нового царства.

Із духових інструментів єгиптяни знали лише флейти різної величини, прості й подвійні, а також труби. Перші (якщо керуватися декількома добре збереженими екземплярами) були дерев'яними, а останні – металевими. Історія зберегла й ім'я першого професійного флейтиста – Куфу Анх. Разом із вище згадуваним Не Кауре вони керували інструментальним оркестром і капелою фараона Менкаура (IV династія фараонів, Стародавнє царство).

Зате струнні інструменти єгиптян були значно різноманітніші. Арфа, ліра та гітара разом із флейтою склали єгипетський інструментальний оркестр, де такт

відбивали жінки, лясаючи в долонями або стукаючи калатушками.

Найдавнішим струнним інструментом єгиптян була безумовно арфа. Серед барельєфних зображень часто зустрічаються ансамблі арф. У гробницях Мемфіса вони представлені в початковій своїй формі, тобто у вигляді лука, на який натягнуто кілька струн. Ця форма вказує на походження арфи від бойового лука зі стугонливою тятивою. Подальші удосконалення даного інструменту полягали в додатку до луку підніжки, збільшувалася кількість струн, а згодом знизу до інструменту стали прилаштовувати порожній ящик для резонансу. Нерідко арфи царського оркестру прикрашали позолотою, карбуванням, живописом. У такому довершеному вигляді представлена арфа в гробницях Бені-Гассана Незважаючи на ці вдосконалення й на бездоганну обробку, арфа була інструментом незграбним і важким і залишалася такою до початку Нового царства.

Від тих часів великі старовинні інструменти значною мірою поступилися місцем інструментам менших розмірів, а зазнали вдосконалення шляхом приєднання до них резонансного звуку. У цей же час впроваджувався новий вид арфи, що утворився зі з'єднання литаври з особливою арфою з волосяними струнами. Форма та пристрій звичайних арф стають із часом теж різноманітнішими: окрім лукоподібної починають робити трикутні арфи різних розмірів. Число струн також зростає з шести до двадцяти двох.

Особливим розмаїттям струнних інструментів відрізнявся Єгипет епохи Пізнього царства. Про це свідчать картини на гробницях в Дендері: на них поруч із великими ліроподібними арфами представлені маленькі нові арфи, виготовлені з вигнутого дерева з підставкою, на яких грали стоячи.

Арфи виготовлялися найчастіше з дерева й іноді обтягувалися тисненою шкірою. Оздоблення їхнє було різним. Особливо розкішною обробкою відрізнялися арфи, що призначалися для храмів і палацового оркестру фараонів. Такі інструменти прикрашалися позолотою, живописом і карбуванням із різними символічними фігурами. Але звучання цих арф, цілком ймовірно, не відповідало їхній зовнішній пишноті, бо в них не було передньої дерев'яної гілки, необхідної для повноти звуку [1, с. 179].

Ліра увійшла у вживання з епохи XII-ї династії фараонів (XX – XIX ст. до н.е.). На малюнках у гробницях Бені-Гассані зображені музиканти, які грають на лірах. Вони найшвидше були вихідцями з Азії. Подальше її удосконалення належить до епохи Нового царства. До нашого часу збереглося кілька дерев'яних лір, повністю відповідних зображенням на пам'ятниках. Один примірник у прекрасному стані зберігається сьогодні в Берлінському музеї. Окрім ліри, єгиптяни мали струнні інструменти, схожі на гітару й лютню. Декілька з них знайшли в гробницях. На всіх цих інструментах грали кістяними паличками або плектром.

Найвищого розквіту музичне мистецтво Стародавнього Єгипту досягло в роки правління фараона-єретика Ехнатона (1352-1336 до н.е., Нове царство) та його дружини Нефертіті. фараон оточив себе талановитими людьми мистецтва – архітекторами, скульпторами, художниками, музикантами – які залишили після себе справжню скарбницю неперевершеного *древньоєгипетського реалізму*. Залишки малюнків у Тель-Амарні (колишній Ахетатон, столиця, побудована Ехнатоном) показують музикантів з інструментами, до яких простягає промінці-руки сонячне божество – бог Атон.

По сьогоднішній день у Єгипті продовжує ставитися стародавня містерія про Озіріса та Ізиду (легенда про вмираючого й воскресяючого бога). Відповідно до її сюжету, бога живої природи Озіріса вбив його жорстокий брат Сет, бог пустелі. Дружина Озіріса, Ізіда, спустилася до підземного світу, довго плакала над своїм чоловіком. Озіріс воскрес, та після цього він став головним суддею в царстві мертвих: саме він зважував серця людей, виявляючи в них кількість добрих і злих справ. Кульмінаційним моментом цієї культової вистави був традиційний “плач” Ізиди й Нефтіди. Дві найгарніші жриці ставали посередині храму й починали виконувати стародавній плач, повертаючи ним Озіріса до життя. Від тих часів дійшов хор з містерії “Вийшла на простір”, присвячений Ізиді.

Музика Стародавнього Єгипту поділялася на культову, палацову та народну. Культове музичне мистецтво й музична освіта знаходилися в руках жерців. Музиці діти навчалися в жрецькій школі при одному із “шістьох будинків” Мемфісу, які ми сьогодні можемо вважати чи то стародавніми “відомствами”, чи то архаїчними “міністерствами”. До школи дітей відбирали за здібностями, дисципліна була дуже суворою. Учні навчалися слухати й слухалися. У ходу був афоризм: “Послух – це найкраще, що є в людини”. Учитель зазвичай звертався до учня з такими словами: “Будь уважний і слухай мою мову; не забудь нічого з того, що кажу я тобі. Грай і співай так, як я”. Найефективніші для досягнення подібної покори були фізичні покарання, що вважалися природними та необхідними. На учня постійно сипалися удари. Шкільним девізом були слова, записані в одному з стародавніх папірусів: “Дитя несе вухо на своїй спині, потрібно бити його, щоб воно почуло”.

Професія музиканта дуже часто передавалася в спадщину від батька до сина. Беззастережний і абсолютний авторитет батька, наставника був освячений багатовіковими традиціями: “Завжди йди шляхом батьків і предків своїх” [64, с. 211]. Для прикладу в одному з папірусів перераховані 25 поколінь музикантів, які належали до однієї сім’ї.

Поступово спеціалізація музичного навчання посилювалася. Так, в епоху Нового царства (V в. до н. е.) з’являються школи музикантів. До того часу були накопичені знання й написані навчальні посібники з методики навчання співу,

хейрономії та гри на музичних інструментах. Особливе місце займали царські школи, де діти вищої знаті вчилися разом із нащадками фараонів та їхніми родичами. У таких школах особлива увага приділялась досконалому запису найдавніших музичних текстів.

Ноти записувалися ієрогліфами, як і літери. До нашого часу вони практично не збереглися. Проте спробу відтворити культову музику Стародавнього Єгипту в ХІХ столітті зробив відомий італійський композитор Джузеппе Верді, який на замовлення єгипетського уряду до Дня відкриття Суецького каналу написав безсмертну оперу "Аїда". Події опери відбуваються в епоху Середнього царства, коли Єгипет воював із Нубією, найшвидше за часів правління фараона Сенусерта I. у своїй роботі Верді керувався консультаціями дослідника П. Марієтта та єгипетських коптів (християн).

Із часів завоювання Єгипетської держави арабами (VII ст.) розпочався наступний етап в історії музичної культури Єгипту. Процес сприйняття єгипетської цивілізацією елементів арабської культури (і в тому рахунку й музичної) був складним і суперечливим. У сфері музичного мистецтва арабський вплив виявився в проникненні до Єгипту арабських музичних традицій, інструментарію та основ музичної теорії. Поширення набули такі музичні інструменти, як уд (лютня з п'ятьма здвоєними струнами), канун (72-струнна цитра у формі трапеції), нан (очеретяна флейта), мізмар (інструмент, схожий на гобой), ребаб (одно-або двострунний смичковий), дарабука, рикк, табл (мембранофони) та ін. (і до теперішнього часу в Єгипті не склалося єдиної системи класифікації музичного інструментарію, більшість інструментів існують в безлічі різновидів)

Таким чином, на сучасному етапі свого розвитку світ дуже не байдужий до історії Стародавнього Єгипту, його суспільного життя, досягнень науки й мистецтва, музичної освіти, релігійних цінностей, родинних відносин, до дитячого світу прадавньої цивілізації. Багато давньоєгипетських релігійних уявлень і мистецьких цінностей сприйнялися християнством лише в дещо зміненому вигляді, як, наприклад, уявлення про вічне життя після смерті, виховання дітей в аскезі, визначну роль музики в ідеологічному вихованні суспільства тощо. Науковці й письменники у своїй творчості розглядали світ Стародавнього Єгипту через джерела й художню прозу. Для нашого дослідження було важливим і те, що греки засвоїли й використали музично-освітній досвід, нагромаджений тисячоліттями в давньоєгипетській культурі, й збагатили ним еллінську, а виходить, і західноєвропейську культуру.

РОЗДІЛ 5. Історичні паралелі та гіпотези.

Так історично обумовлено, що нічого в історії світової цивілізації не виникало й не зникало безслідно. Хоча єгипетська цивілізація в контексті

сучасної наукової думки не є цивілізацією первинної регенерації, поступаючись місцем шумеро-аккадській, шан-інській та хараппській цивілізаціям, багато чого саме в ній зародилося вперше, а потім, як відголосок, мало продовження в пізніші часи.

1. Якщо вірити сучасній науковій гіпотезі, що колись на нашій планеті існувала єдина цивілізація із центром в Індії, яка загинула внаслідок чи то внутрішніх, чи то зовнішніх катаклізм, то все ж за логікою щось мало від неї залишитися. „Залишилася каста жерців, які зберігали й приховували від широких мас сакральне знання, щоб трагедія знов не повторилася.“ – Стверджують науковці. Якщо цьому вірити й намагатися довести, то єгипетське амонівське жрецтво є найкращим цьому підтвердженням.

Історичні паралелі: в Індії каста брахманів, на відміну від жреців Єгипту завжди була вище кшатріїв. Проте, знову, якщо вірити традиційній думці, хараппська цивілізація і Мохенджо-Даро молодші Древнього Єгипту. Хто був пануючим станом у суспільстві хараппських часів, стверджувати важко: практично відсутні писемні джерела.

У Єгипті жерці починають домінувати приблизно з XVI століття до н.е. За приблизними даними „Вед“ на XII століття в Індії брахмани також знаходилися на вершині соціальної структури. Розходження в чотири століття. Та для Стародавнього світу хіба це так багато, коли хронологія його є відносною?

І Єгипет, і Індія в стародавні часи були практично ізольованими від іншого світу. Можливо тому там найкраще й збереглося сакральне знання та його попередні представники? Його охоронці – жерці – до певного часу були замкненою кастою і відкривали іншим верствам суспільства лише зовнішній бік того, що самі знали, або лише те, що їм було вигідно. Це не викликає сумнівів. А потім прийшов час, коли вони відверто вирішили прийти до керівництва державою. І можливо це відбулося водночас і в Індії, й у Єгипті. Можливо, представники попередньої цивілізації, які знаходилися в Індії та Єгипті, не припиняли між собою стосунків.

2. У Стародавньому Єгипті вірили в єдину й вічно живу душу. Як ми вже згадували, для єгиптян життя й смерті в нашому розумінні не існувало. Ніхто та ніщо не вмирає. Все змінюється, все трансформується. Народження і смерть – два боки єдиної життя. Смерть – це не кінець, а лише новий початок. Це відродження, продовження існування Безсмертної Душі людини в світі іншому, продовження її мандрівки через Вічність. Єгиптяни також вірили в загробний справедливий суд, на якому все вирішують терези добрих і злих справ.

Історичні паралелі: в Стародавній Греції та Римі люди також вірили в єдину й вічно живу душу, яка обов'язково має пройти через чистилище. Найкращими чином ці філософські міркування знайшли своє втілення й подальший розвиток у християнстві. Навіть зображення християнського Диявола багато в чому співпадає з Анубісом, а міф про помираючого й воскресаючого бога Озіріса – з центральними євангельськими сказаннями.

Зазначимо, що в усіх головних індійських релігіях має місце реінкарнація – вчення про трансформацію й переселення душі в нові матеріальні тіла, чого ми не простежуємо в Єгипті. То може, все-таки, єгипетські й індійські жерці не були представниками єдиної цивілізації, яка колись загинула? Проте відмічання 9-ти, 40-ка днів, півроку й року аж ніяк не розходяться з правилами реінкарнації. Можливо на сакральному знанні з часом позначилися ті локальні особливості, які внесли свої корективи в єдине уявлення про Життя та Смерть?

3. Єгипетський хрест дуже нагадує християнський. Його носити було прерогативою вищих станів населення. Мабуть сьогодні мало хто знає, яка глибинна суть була вкладена єгиптянами в цей хрест. Його вертикаль поєднувала верхній (небесний) і нижній (підземний) світи Вічності. Його горизонталь – тимчасовий світ земного життя, світ людини. Коли єгиптянин накладав на себе хрест, він показував єдність верхнього і нижнього вічних світів, але його горизонталь відгороджувала й захищала людину від них, ту людину, якій ще не час переходити до Вічності.

Історичні паралелі: найшвидше хрест у християнство прийшов із єгипетських вірувань, а не з традиції розпинати злочинців на хресті, як то вчинили з Ісусом. У свою чергу напрошується питання: а звідки з'явилася традиція розпинати злочинців на хресті? Відповідь надзвичайно проста: вертикальною палицею відгороджували проникнення їхніх душ до Вічного світу. Вони мали скитатися по землі, не сподіваючись не лише на блаженств та спокій, а навіть і на вічні муки. Це прийшло від нашарувань релігій у пізніші часи.

А сам хрест і хрещення? Якщо згадати про те, що в останні століття Римської імперії більшість християнських мудреців жили й діяли в римському Єгипті (Оріген, Мінучій Фелікс, Климент Олександрійський, Ієронім Блаженний та ін.), то вочевидь вони й увели в Християнство звичай хреститися, спираючись на Євангеліє й на розуміння глибинного значення єгипетського хреста.

4. Єгипетська духовна драма виникла як образне втілення давніх вірувань, щоб підтримувати їхнє життя в суспільстві. Давні єгиптяни були дуже консервативними, вони не любили манежі й арени, масову культуру, а полюбляли сімейне товариство й самозаглиблення. Постановки релігійних драм відбувалися на великі свята біля храмів (навідоміша з таких драм „Про Озіріса й Ізиду“, описана Плутархом) і не завжди збирали багато народу. Тому вони мали камерний характер. Виконавцями ролей були жерці та жриці. Так, наприклад, традиційно виконували відомий плач Ізиди за померлим Озірісом дві жриці („Вийшла на простір“).

Історичні паралелі: християнська літургія почалася з монотонного псалмодіювання на одному звукові. Та пізніше, коли перший реформатор духовної християнської музики Амвросій Медіоланський відвідав східні храми, він поступово перетворив псалмодіювання на релігійне дійство, з якого пізніше зародилася літургійна драма. Православна літургія, що виконувалася винятково особами духовного стану (церковними хористами), за своїм призначенням і засобами музично-поетичної виразності практично не відрізнялася від єгипетської релігійної драми.

5. Перший одяг для дитини та її батьків у Єгипті значив дуже багато. Зазвичай його святкування за часом збігалось з першим днем навчання. Наставав час, коли хлопчиків давали пояс і пов'язку для стегон, а дівчинці – плаття. Виповнялося їм на той час близько 5-7-ми років. І вся родина радо це святкувала, не зважаючи на те, чи це були знатні громадяни чи біднота.

Історичні паралелі: на Заході від часів Середньовіччя дитину ховали в одяг від народження, щоб навіть рідним і ближнім не демонструвати її гріховних частин тіла. Проте таємниця першої сповіді й причастя на Заході було справжнім святом. Десь у такому ж віці, маленьких хлопчиків і дівчаток одягали як наречених і в святковій процесії вели їх до церкви. Якщо ж ми візьмемо Стародавню Елладу, то там узагалі ставлення до одягу було ще вільнішим, ніж у древньому Єгипті.

6. Єгипетські „Повчання“ беруть свій початок від доби Середнього царства. Вони існували й раніше, проте поширеними стали саме в цей історичний період. У них ішла мова про те, якими батьки хочуть бачити власних дітей, мудреці – правителів, чоловіки – дружин, і взагалі – якою має бут и людина та її світ. Постає логічне питання: а чи не простіше було б батькам просто поговорити на цю тему з дітьми, чоловікам із дружинами, мудрецам із учнями, а жерцям із прихожанами. Проте традиція є традицією. Та й батьки (особливо, фараони Середнього царства) в ті часи жили недовго, тож вони могли й не встигнути цього зробити. Простіше було записати власні думки, щоб пізніше їх могли почитати не лише свої діти, а й інші люди.

Історичні паралелі: дидактична література Київської Русі (зокрема, відоме „Повчання Володимира Мономаха“) за всіма показниками перекликається з древньоєгипетськими повчаннями. Цей педагогічно-літературний жанр прийшов на Русь із Візантії, до Візантії – з Малої Азії, яка свого часу зазнала персько-єгипетського впливу. Історичні паралелі тут можна було б продовжити й епічному жанрі та казках.

7. Співвідношення за розмірами між Богами й людьми в єгипетському образотворчому мистецтві просто вражає. Люди виглядають такими маленькими, що ледь сягають в окремих випадках коліна своїх повелителів. Точно так же вони безпомічні й у порівнянні з розмірами їхніх правителів – фараонів. Такі були канони єгипетського мистецтва – показати божественне й людське начало.

Історичні паралелі: в образотворчому мистецтві Месопотамії ми не побачимо таких контрастів, тут вся відмінність буде полягати в позах: боги сидять, а люди перед ними стоять без права сісти. Проте в середньовічній християнській скульптурі та живописі ми спостерігаємо ті ж тенденції, що й у Стародавньому Єгипті. Звідки вони прийшли до Європи – чи то з азійської частини Візантії, чи з християнського Єгипту – сьогодні сказати важко.

8. Суспільно-релігійна мораль і процес навчання в Стародавньому Єгипті були спрямовані на виховання особистості певного типу: ідеалом стародавнього єгиптянина вважався небагатослівна, стійка до злиднів і ударів долі людина. У логіці такого ідеалу йшло навчання і виховання. У ходу був афоризм: "Послух – це найкраще, що є в людини". Найефективніші для досягнення подібної покори були фізичні покарання, що вважалися природними і необхідними. На учня постійно сипалися удари. Шкільним девізом були слова, записані в одному з стародавніх папірусів: "Дитя несе вухо на своїй спині, потрібно бити його (вухо), щоб воно почуло, про що йдеться".

Історичні паралелі: школа середньовічного Заходу повною мірою перейняла релігійно-моральні постулати Стародавнього Єгипту. Виняток склали елітарні та приватні школи як у Єгипті, так і в середньовічній Європі.

9. Сімейні традиції Древнього Єгипту й сьогодні заслуговують на увагу. Як уже зазначалося, ще древньогрецький географ і історик Страбон (64-63 рр. до н.е. – 23-24 рр. н.е.) залишив опис звичаю, який вважався чи не найважливішим у житті древніх єгиптян. Згідно з ним, кожна сімейна пара повинна була вигодувати й виростити всіх, народжених у ній дітей, при цьому дітей прагнули народжувати якомога більше, адже вони були майбутнім країни. Виконуючи батьківський обов'язок наставника, єгиптяни вважали, що прожили своє життя праведно і забезпечують щасливе існування предкам в потойбічному світі.

Історичні паралелі: подібні традиції простежувалися й у Стародавньому

Китаї й сьогодні на сунітському Сході. Незважаючи на економічні негаразди, кожна сунітська мусульманська сім'я намагається мати якомога більше дітей. Батьки турбуються про них як про найвищу цінність родини й суспільства на відміну від європейського світу, народжуваність якого падає з кожним роком.

10. Обряд вінчання у Стародавньому Єгипті був справжньою подією в житті родини. Цікаво проходила й церемонія одруження: верховний жрець благословляв молодих, поливаючи водою зі священної посудини, що звалася ситулою. „На щастя“ нареченій часто вплітали у волосся священні квітки лотоса або закріплювали ароматичні кульки на розкішній перуці, що нагадує сучасні весільні звичаї. Одяг у наречених був білим. Реєстрували ж шлюби в „Будинках життя“ після церемонії в храмі.

Історичні паралелі: ці традиції від найдавніших часів до сьогодні простежуються в Індії, а якщо ми візьмемо європейські весільні традиції, то їхня відмінність від єгипетської полягає лише в тому, що наречений одягнений в костюм темного кольору. А реєстрація шлюбу сьогодні спостерігається як до вінчання, так і після нього.

11. Єгипетське харчування було досить здоровим. Їжу готували на свіжому повітрі в котлах і практично не застосовували жиру. Основний раціон древніх єгиптян складався з хліба й пива і доповнювався овочами, такими, як цибуля і часник і фруктами, наприклад, фініками і інжиром. Вино й м'ясо подавали на свято. Жителі мали можливість обирати їжу за смаком із м'ясних продуктів, риби, овочів (цибулі, ріпи, часнику) і фруктів (винограду, інжиру, фініків і гранатів). Окрім того, бездоганні засоби штучного зігрівання курячих яєць (що нагадує сучасні інкубатори) повністю забезпечували населення м'ясом. Давні єгиптяни вирощували виноград для приготування не лише десертів, але й різноманітних вин. Переважно вино вживали заможні люди, а найрозповсюдженішим алкогольним напоєм було пиво. Щоб підсолодити їжу, єгиптяни зазвичай використовували фрукти (фініки) або мед.

Історичні паралелі: уся сучасна арабська спільнота успадкувала стародавню єгипетську кухню. Проте в Древньому Єгипті були широко розповсюджені були вина, які виготовлялися не лише з винограду, але й із фініків. У VII столітті н.е. Єгипет був завойований арабами, і це значно змінило засади громадського життя. Іслам став офіційною релігією, й оскільки мусульманам заборонено пити спиртні напої, то виробництво вина й пива занепало. Араби також готували їжу в глиняних печах або на відкритому вогнищі. А сучасні сковорідки фірми „тефаль“ з'явилися також завдяки дослідженню єгипетського звичаю готувати м'ясо й овочі без жирів.

Можна проводити безліч паралелей у філософії, арифметиці, геометрії, астрономії, музиці та інших науках і мистецтвах. Та ми зупинимося лише на

наступній групі паралелей, пов'язаних із відкриттями єгипетської *медицини*.

На сьогоднішній день рівень єгипетської медицини досліджений ще недостатньо, він був значно вищий, ніж ми собі уявляємо, проте є всі підстави вважати, що сучасна європейська медицина не лише своїми досягненнями завдячує єгипетським лікарям, а ще й далеко не сягнула того рівня.

1. Серед безлічі лікарських рослин в папірусі Еберса згадується трава Діа-Діа, яка володіє знеболюючими та снодійними властивостями. Так єгиптяни називали мандрагору. Папірус Еберса містить першу в історії медицини згадку про цю рослину, сік якої єгипетські хірурги використовували для знеболювання.

Історичні паралелі: Мистецтво отримання снодійних і безболісних ліків із кореня мандрагори пізніше перейшло з Єгипту до Греції. Під час хірургічних операцій древні греки застосовували для наркозу губки, просочені гарячим соком мандрагори. Вдихаючи пари цього соку, хворий міцно засинав. Великий римський лікар Гален (II ст. н.е.) писав, що настій кореня цієї рослини ввозили до Риму щодня у великій кількості. Римський письменник Фронтініп (I ст. н.е.) писав про мандрагорове вино, за допомогою якого воїни Карфагена здобули перемогу над ворогом. Вони покинули табір і залишили на видному місці вино з мандрагори, що занурює в глибокий сон. Повернувшись до табору, карфагенські солдати легко здолали сплячих супротивників.

В епоху Середньовіччя сік мандрагори був основою наркотичного складу для полегшення страждань хворих й особливо для проведення хірургічних операцій. Ось рецепт його приготування: „Візьми опій, сік незрілої шовковиці, чорної блекоти, болиголова і листя мандрагори, змішай із соком, вичавленим з стебел плюща і насіння щавлю. Розмішай все це в мідній посудині й опусти в нього губку. Нехай рідина кипить до заходу сонця в самий жаркий літній день. Після того, як губка вбере в себе всі вміст посудини, вона готова до вживання“. Такі губки готували про запас і зберігали до потрібного часу. „Коли знадобиться, – писав далі автор, – поклади її на годину в гарячу воду і тримай в ніздрів хворого доти, поки він не засне. Тоді можна приступати до операції“ [19, с. 99]. Коли треба було розбудити хворого після операції, проведеної під наркозом, це робили за допомогою губки, просоченої оцтом.

2. Давньоєгипетські хірурги користувалися різноманітними інструментами, в тому числі кам'яними і металевими ножами, ланцетами, пінцетами, бритвами і т.п. Вони робили такі складні операції, як ампутації кінцівок, трепанації черепа, операції на хребті. Папірус Еберса згадує про „відкриття зору в зіницях позаду очей“, так називали операцію з видалення катаракти. Однак основні відомості з хірургії містяться в папірусі Сміта.

Історичні паралелі: розповідаючи про катаракту, доречно згадати про мовні паралелі в назвах хвороб, що прийшли до нас із давньої медицини. У

давньоєгипетській мові хвороба очей – катаракта – називалася „спад води“, а в сучасній французькій, англійській та італійській мовах слово „cataracte“ перекладається також як „водоспад.“

Папірус Еберса

3. Єгиптянам належить один із найдавніших текстів, що дійшли до нас від тих часів, про будову людського тіла та хірургічне лікування (проведенні операцій). Цей папірус вперше дав опис мозку. Відомості містяться в папірусі Сміта (XVI ст. До н.е.). На стрічці довжиною 4,68 м відображена анатомія й хірургія древніх єгиптян, описані 48 випадків травматичних пошкоджень черепа, мозку, шийних хребців, грудної клітки і хребта та методи їх лікування. Серед відомостей – найдавніший опис паралічу верхніх і нижніх кінцівок з втратою мови і слуху в результаті травматичного пошкодження мозку. Багато місця займає опис ран і травм, отриманих у боях, вивихів і переломів. На закривавлену свіжу рану накладали шматок сирого м'яса, потім краї її зшивали за допомогою голок та ниток. Гнійні рани присипали хлібною або деревною цвіллю.

Історичні паралелі: використання цвілі для загоєння гнійних ран на перший погляд здається парадоксальним, проте єгипетським лікарям було відомо про її цілющу дію. Емпіричні знання стародавніх медиків отримали наукове підтвердження через тисячі років. У 20-х рр. XX століття англійський бактеріолог Олександр Флемінг виділив із цвілі пеніцилін – антибіотик широкого протимікробної дії. У 1929 р. він опублікував дані про це відкриття, яке не привернуло уваги наукової громадськості, як і його розповідь про пеніцилін в 1936 р. на Міжнародному конгресі мікробіологів. Лише 1940 року застосування пеніциліну увійшло в лікувальну практику, а в 1945 р. Флемінг за свої роботи був удостоєний Нобелівської премії.

4. Вивчення медичних текстів Стародавнього Єгипту часто дає підставу для

цікавих зіставлень і різноманітних історичних паралелей. Наведемо ще один приклад, також пов'язаний із роботами сучасників і колег А.Флеминга. Ось рецепт „ліків від сліпоти“ з папірусу Еберса: „візьми рідину з очей свині, одну частку сурми, одну частину окису свинцю, одну частину дикого меду, змішай все й приготуй порошок, який усип у вухо хворого, після чого він одужає негайно“[29].

Папірус Смітта

Історичні паралелі: в якості основного лікарського засобу тут запропонована „рідина з очей свині“. Сучасні вчені знайшли в слізній рідині людини й тварин різні речовини, що містять біологічні активні компоненти, проте про цілющу дію сліз було відомо вже в давнину з емпіричних спостережень. Так, у VII столітті греком Георгієм Пісідієм був створений „Шестиденник“, що містить різноманітні анатомічні відомості. Ось як виглядають його міркування про значення сліз в перекладі Шестиденника на російську мову, зробленому в XIV столітті: Коли вони „розливаються“, то „зволожують очі, завдяки чому ніякій інфекції“ не вдається проникнути в око. Флемінг відкрив бактерицидну речовину *лізоцим* у складі слізної рідини людини в 1922 році й довгі роки працював над проблемою виділення цієї речовини в чистому вигляді. Для досліджень йому потрібні були величезна кількість сліз, і донорами для нього стали всі його співробітники й технічний персонал лабораторії. Добровольцям капали в очі лимонний сік. Після такої процедури, за яку кожен отримував 3 пенси, сльози текли рікою. Однак Флемінгу так і не вдалося виділити лізоцим. У 1937 р. це зробили хіміки з Оксфорда.

Сьогодні в світлі найновітніх відкриттів з египтології можна провести безліч паралелей та особливо в медичній галузі. Так, наприклад, єгиптяни вміли

вклеювати ті зуби, які випали в хворого. До подібної практики сучасна медицина лише наближається. Єгипетські лікарі використовували кегдут (жили тварин), яким зашивали рани й тоді не було потреби знімати шви й мучити людину. Що найдивніше, що вони використовували найтонший кегдут для пластичних операцій на обличчі, щоб омолодити аристократів, які не бажали прощатися зі своєю юністю. До вміння проводити пластичні операції медики повернулися лише в ХХ столітті, та й то не дуже вдало. Стверджують, що в Древньому Єгипті лікарі вміли видаляти апендикс за дві хвилини без анестезії (що, до речі, вмів робити лише хірург Пирогов у позаминулому столітті), здійснювали кесарів розтин і внутрішні розрізи зашивали кегдutom. Але тут виникала проблема зі знеболенням: жінку напували спеціальним екстрактом трав, так що вона була без пам'яті більше доби. Але наслідки були непевними: навіть, коли операція була здійснена вдало, жінка могла не прийти до тями. Та якби там не було, рівень медицини в Стародавньому Єгипті був фантастично високим.

100

ПІСЛЯМОВА

Отже, на сучасному етапі свого розвитку світ дуже не байдужий до історії Стародавнього Єгипту, його суспільного життя, досягнень науки й мистецтва, релігійних цінностей, родинних відносин, до дитячого світу прадавньої цивілізації. Багато давньоєгипетських релігійних уявлень і сімейних цінностей сприйнялися християнством лише в дещо зміненому вигляді, як, наприклад, уявлення про вічне життя після смерті, загробний суд, муки й торттури, виховання дітей в аскезі, суворе ставлення до зради жінки тощо. Науковці та письменники у своїй творчості розглядали світ дитини через джерела й художню прозу. І найперша з них – М. Матьє. Побачити єгипетський світ очима дитини – це мабуть є найціннішим, бо єгипетська цивілізація, не зважаючи на всі свої досягнення, виступає дитячою цивілізацією на зорі історії людства. Для нашого дослідження було важливим і те, що греки засвоїли й використали досвід, нагромаджений тисячоліттями в давньоєгипетській культурі, й збагатили ним еллінську, а виходить, і західноєвропейську культуру.

Ми спостерігаємо повну залежність розвитку суспільно-політичної думки відносин у Стародавньому Єгипті від процесу формування станової структури суспільства. „Традиції, освячені часом,“ – так про це сказав відомий сучасний англійський єгиптолог Джонатан Клемент. Проте, незважаючи на уповільнений консервативний розвиток єгипетського суспільства, чому певною мірою сприяв географічний фактор і локалізованість Єгипту, еволюція в суспільній структурі все ж простежується. Після персидського завоювання Єгипту, коли кордони його стали відкритими, проникнення інших культур поступово підірвало традиційність цієї цивілізації. Та це відбулося не відразу, пройнуть століття, перш ніж Єгипет змінить своє обличчя.

Ми намагалися довести, що багато з того, чим користувалися стародавні єгиптяни у своєму повсякденному житті у вільний час і на свята, ми широко застосовуємо в своєму сучасному житті. Більшість свідчень, які ми маємо на сьогоднішній день про повсякденне життя давніх єгиптян, про їхні родинні розваги та естетичні уподобання підтверджують, що в період розквіту країни, в часи правління XVIII і XIX династій (1550-1196 рр. до н.е.), життєвий рівень у Єгипті був досить високим: Жителі не були надто обтяжені такими проблемами, як забезпечення себе житлом і їжею, в людей залишалось чимало часу для відпочинку. Їхнє суспільство було витонченим і спокійним, про що свідчить сам характер розваг. Багато забав були розраховані на всю родину, деякі – на одну людину.

На нашу думку, стосунки батьків і дітей у єгипетських родинах базувалися на основі споконвічних традицій – батько з повагою ставився до матері, батько й

мати разом займалися вихованням своїх дітей, намагалися їм у спадок передати власну професію, бережно ставилися до їхнього здоров'я, дотримувалися суворих правил гігієни, разом проводили вільний час, граючи в сімейні ігри, разом зустрічали свята в середині своєї родини. Вихованню хлопчиків і дівчаток приділяли однакову увагу. Дівчат також готували не лише для майбутнього сімейного життя, а для можливої професійної діяльності. Виконуючи батьківський обов'язок наставника, єгиптяни вважали, що прожили своє життя праведно і забезпечують щасливе існування предкам в потойбічному світі.

Моральне виховання в Давньому Єгипті здійснювалося переважно через заучування моралізаторських настанов. Метою такого виховання була підготовка до діяльності, якою традиційно займалися члени сім'ї, і що було для них великою цінністю. Моральному вихованню дітей у середині єгипетської родини надавали виняткового значення. Про це свідчить більшість писемних джерел, що дійшли до нас від часів Середнього й нового царств. Не останню роль у цьому відіграла й релігійність стародавніх єгиптян, міцність і певним чином „недоторканість“ споконвічних традицій у даній цивілізації. І тут велике значення відіграла єдність шкільного й родинного виховання.

Школа в Стародавньому Єгипті III тисячоліття до н.е. виникла як сімейний інститут. Чиновник або жрець навчав сина, який згодом повинен був змінити його на тій чи іншій посаді. Та поступово з виникненням нових професій вищі стани населення перестали задовольнятися родинним навчанням. Пізніше в знатних сім'ях з'являються невеликі групи учнів. Тому вже в наступну добу Середнього Царства, в II тисячолітті до н.е. опанування грамотністю, професія писаря стануть розглядатися як заपुरука соціального благополуччя, про свідчать загальновідомі папіруси.

Завдяки написам і пам'яткам матеріально-художньої культури, можемо також дізнатися про особливості поховального обряду цариць і принцес, знатних жінок і дітей, а також про те, що не лише дочки фараонів, але і прості домогосподарки вміли читати і писати. Природно, вони були дружинами й доньками освічених людей. Про поширення жіночої грамотності свідчать іронічні написи Ступінчастої піраміди, в яких йдеться про літературні потуги жінки. Освіченість дітей і жінок на ті далекі часи безумовно привертає до себе увагу, бо пройде ще не одне тисячоліття, доки навчатися читати й писати більшість із членів родини західного європейського світу.

Ми проаналізували, що єгиптян цікавило не лише фізична, а й духовна будова людини. Поки, на жаль, науці не вдалося розгадати основний зміст цих шукань. Єгиптяни намагалися філософськи осмислити проблему життя та смерті, хоча така філософія сумбурна і межує з релігією, їхні праці можна назвати першими філософськими дослідженнями людства, що відповіли на головне питання,

яке хвилювало людей тоді, хвилює й зараз – питання про життя та смерть.

У свою чергу, зміни в посімейних відносинах у Стародавньому Єгипті залежали від процесу формування станової структури суспільства. Ми тут спостерігаємо практично рівноправне становище жінки в єгипетській родині. Вона мала право на спадок, могла управляти помістям, самостійно виховувати дітей, могла за власним бажанням розлучитися з чоловіком без особових процесуальних процедур. Жінка могла отримати освіту, мати таку престижну професію, як жриця чи художниця, могла змінити свого чоловіка на роботі в майстерні, або навіть сама керувати майстернею. Жінка могла бути й фараоном, правителькою, яка залишилася в історичній пам'яті навечно.

Завдяки останні археологічним знахідкам ми можемо стверджувати, що справжнім чудом у Стародавньому Єгипті була медицина, яка відіграла провідне значення в повсякденному житті. Професія лікаря вважалася престижною і його послугами користувалися кілька родин, якщо про лікаря йшла хороша слава. У Єгипті народилася пластична хірургія, яку європейці освоїли лише на початку ХХ століття. Освічена частина єгипетського населення вміла сама приготувати ліки за рецептами, які поєднували натуральні й мінеральні компоненти. Дитяча смертність у Єгипті була значно нижчою, ніж в інших країнах Стародавнього Сходу, майбутні батьки вміли визначати стать своєї ще ненародженої дитини. Проте найзначнішим досягненням стародавньої медицини була охайність і гігієна, які допомагали профілактично запобігати багатьом хворобам.

Ми довели, що в єгипетській історії залишається ще багато нерозкритих таємниць, які є темою для суперечок провідних науковців світу. До таких можна віднести проблеми спадкоємності у ХVІІІ династії фараонів і загадку будівництва єгипетських пірамід. Ми є прихильниками тих версій, які наведені в посібнику.

Аналізуючи високий рівень розвитку єгипетської науки на основі попередніх досліджень, ми прийшли до висновку, що електрична лампа не була винаходом англійця Деларю (первинна, з платиновою спіраллю) чи американця Томаса Едісона (майже в досконалому вигляді), її якості були відомі жерцям набагато раніше й використовувалися ще в епоху Стародавнього царства у Єгипті. Чи електрика була винайдена єгиптянами, чи досталася їхніх жерцям у спадок від попередньої цивілізації, – це вже питання інше.

Сьогодні надзвичайно важливо усвідомити, що сучасна європейська культура має потужні запозичення зі Стародавнього Єгипту, а народи, які пізніше контактували з єгиптянами (нубійці, греки, римляни, араби, а пізніше – європейці), частково перейняли єгипетські традиції. Тож дана тема є цікавою й актуальною, не вичерпується нашим дослідженням, бо відкриття з єгипетської історії тривають і не перестають дивувати сучасних науковців.

1. Ассман Я. Египет: теология и благочестие ранней цивилизации. [Текст] : монография / Я. Ассман. – М. : Мысль, 2009. – 370 с.
2. Белова Г.А. Российские ученые в Египте / Галина Александровна Белова (отв. ред.) // Возвращение в Египет: Страницы истории российской египтологии. М. : "Наука", 2009. – С. 52-111.
3. Большаков А.О. Василий Васильевич Струве (1889 – 1965) / А.О. Большаков // Портреты историков. Время и судьбы II. – Всеобщая история. М. – Иерусалим, 2010. – С. 41–52.
4. Борхард Л. Портреты царицы Нефертити / Людвик Борхард ; пер с нем. – М. : Мысль, 2009. – 176 с.
5. Возвращение в Египет: страницы истории российской египтологии [Текст] : сборник статей. / ред. Г.А. Белова. – М. : Наука, 2009. – 164 с.
6. Гай Дж. Древняя египетская цивилизация ; на русск. языке / Джордж Гай. – М. : Современное слово, 2009. – 116 с.
7. Гай Дж., Клеменс Дж. На берегах Нілу і Хуанхе ; переклад з англ. М. Литвинця. – Х. : Ранок, 2011. – 67 с.
8. Гельман В.Я. А.В. Живаго (1860–1940) / В.Я. Гельман // Памятники и люди. ГМИИ им. А.С. Пушкина. – М. : Слово, 2003. – С. 173–197.
9. Гербенова О., Кибалова Л., Ламарова М. Иллюстрированная энциклопедия моды ; на русск. языке. – Прага : Артия, 1989. – 564 с.
10. Геродот. Отрывки из „Египтики“ с ил. / Геродот. – Харьков: Книжный клуб, 2011. – 180 с.
11. Гулиа Г. Фараон Ехнатон / Георгий Гулиа. Тбилиси: Светоцховелли, 1990. – 451 с.
12. Достижения и проблемы современной египтологии // Материалы I Международной конференции (17 – 18 ноября 2004 года) // <http://umma.ua/ru/news/world/2012/10/09/12603>
13. Достижения и проблемы современной египтологии // Материалы II Международной конференции (29 сентября – 2 октября 2009 года) // <http://umma.ua/ru/news/world/2009/07/26/10430>
14. Древний Египет. Энциклопедия / сост. Солкин В.В. – М : Арт-Родник, 2005. – 510 с.
15. Египтология сквозь эпохи Материалы III Международной конференции (9-10 сентября 2012 года) <http://umma.ua/ru/news/world/2012/09/18/12110>
16. Искусство стран и народов мира: краткая художественная энциклопедия: в 6-ти т.— М. : Советская энциклопедия, 1971. – Т.3. – 767 с.
17. Кацнельсон И.С. История Древнего Египта. [Текст] : монография / И.С. Кацнельсон. – СПб. : Знак, 2012. – 450 с.
18. Кишера Ж. Историко-археологические собрания / Жюль Кишера ; пер. с франц. Ю. Осиповой. – М. : Прогресс, 2012. – 404 с.

19. Культура Египта и стран Средиземноморья в древности и Средневековье. Сборник статей, посвященный памяти Т.Н. Савельевой : [отв. ред. Т.А. Шеркова]. – М. : Прогресс, 2009. – С. 54-103.
20. Ларрус П. Искусство Востока и археологические исследования / Пьер Ларрус ; пер. с англ. Е. Кривонос. – М. : Книжный дом „Либроком“, 2012. – 156 с.
21. Легенда о Рамсесе Древнем и о Са. Тексты пирамид // Возвращение в Египет 2: новое прочтение древних текстов. [Текст] : сборник документов. / ред. Г.А. Белова. – М. : Наука, 2012. – С. 63-67.
22. Легенда о Са-Осирисе // Возвращение в Египет 2: новое прочтение древних текстов. [Текст] : сборник документов. / [ред. Г.А. Белова]. – М. : Наука, 2012. – С. 40-45.
23. Литвинець М.Є. Сонцепоклонницький переворот і Нефертіті / М.Є. Литвинець. – К. : Наукова література, 1989. – 113 с.
24. Лурье И.М. Новые работы в области позднеегипетской письменности / И.М. Лурье // ВДИ № 1, 1956. – М. : Наука, 1999. – 180 с.
25. Матье М.Е. Попытка монотеистического переворота в Древнем Египте / М.Е. Матье. – М. : Художественная литература, 1971. – 172 с.
26. Моисеевна К. Дочь Эхнатона / К. Моисеева. – М. : Художественная литература, 1990. – 567 с.
27. Моран М. Нефертити / М. Моран. – М. : ЕКСМО – Санкт-Петербург: ДОМИНО, 2010. – 556 с.
28. Москати С. Цивилизации Древнего Востока / Сабатино Москати. – Санкт-Петербург: ДОМИНО, 2010. – 608 с.
29. Папирус Эберса // Вестник древней истории. – № 4, 1991. – С. 29-44.
30. Пембертон Д. Сокровища фараонов / Делия Пембертон. Харьков: Книжный клуб, 2006. – 224 с.
31. Перепелкин Ю.А. Тайна золотого гроба / Ю.А. Перепелкин. – М. : Наука, 1970. – 368 с.
32. Пикхлер Э. Трепанации в Древнем Египте / Эдгар Пикхлер. – М. : Наука, 2011. – 164 с.
33. Подводное культурное наследие: изучение, сохранение, трансляция // Материалы международной конференции. М. : ЦЕИ РАН, 2006. – С. 12-15.
34. Поликарпов В.С. Время и культура / В.С. Поликарпов. – Х. : Основа, 2005. – 286 с.
35. Полікарпов В.С. Лекції з історії світової культури: [навч. посібник. 2-е вид., перероб. і доп.]. – Х. : Основа, 1995. – 336 с.
36. Поучение Аменемопе. Тексты пирамид // Возвращение в Египет 2: новое прочтение древних текстов. [Текст] : сборник документов. / ред. Г.А. Белова. – М. : Наука, 2012. – С. 39-40.
37. Поучение Аменемхета I своему сыну Сенусерту // Возвращение в Египет 2: новое прочтение древних текстов. [Текст] : сборник документов. / ред. Г.А. Белова. – М. : Наука, 2012. – С. 58-61.

38. Поучение Ахтоя III своему сыну Мерикура // Возвращение в Египет 2: новое прочтение древних текстов. [Текст] : сборник документов. / ред. Г.А. Белова. – М. : Наука, 2012. – С. 18-20.
39. Поучение Ахтоя, сына Дауфа, своему сыну Пиопе // Возвращение в Египет 2: новое прочтение древних текстов. [Текст] : сборник документов. / ред. Г.А. Белова. – М. : Наука, 2012. – С. 21-24.
40. Поучение Бакен-Хонсу // Возвращение в Египет 2: новое прочтение древних текстов. [Текст] : сборник документов. / ред. Г.А. Белова. – М. : Наука, 2012. – С. 37-39.
41. Поучение Птаххотепа // Возвращение в Египет 2: новое прочтение древних текстов. [Текст] : сборник документов. / ред. Г.А. Белова. – М. : Наука, 2012. – С. 14-17.
42. Речение Анхшешонка. Тексты пирамид // Возвращение в Египет 2: новое прочтение древних текстов. [Текст] : сборник документов. / ред. Г.А. Белова. – М. : Наука, 2012. – С. 46-53.
43. Робинс Г. Женщины в Древнем Египте / Гей Робинс – М. – Иерусалим, 2011. – С. 167 – 252.
44. Солкин В.В. Египет: вселенная фараонов. — М. : Алетейа: Новый Акрополь, 201. — 448 с.
45. Солкин В.В. Солнце Властителей: древнеегипетская цивилизация эпохи Рамессидов. — М.: Алетейа: Новый Акрополь, 2000. — 262 с.
46. Солкин В.В. Сакральный аспект феномена знания в древнеегипетской традиции // Проблема знания в истории науки и культуры. — СПб: Алетейа, 2001. — С. 207-226.
47. Солкин В.В. Эпоха межкультурных контактов: древний Египет времени правления Рамсеса III (1185-1153 гг. до н. э.) // Взаимодействие мировых цивилизаций: история и современность. Материалы конференции кафедры всеобщей истории РУДН. — М. : Алетейа, 2000. — С. 170-194.
48. Тарек ель Авади. Каирский музей вернув только 40% разграбленных экспонатов: <http://umma.ua/ru/news/world/2011/06/06/349>
49. Томашевич О.В. Объяснение в любви. Вместо предисловия (о Б.А.Тураеве) // Тураев Б.А. Бог Тот. – СПб, 2001. С. 315–388.
50. Томашевич О.В. У истоков науки о древнем Востоке (Б.А. Тураев — историк христианского Востока) // Древний Египет и христианство.– М. : Слово, 2011. – С. 109–114.
51. Томсинов В.А. Краткая история египтологии / Монография / В.А. Томсинов М. : Издательство "Зерцало": Издательский дом "Вече", 2004 – 250 с.
52. Уаш-Птах. Надо строить так (главный архитектор Неферирка-Ра ; ХХ вв. до н.э.). – М. : Наука, 2011. – 112 с.
53. Ульрих В. Древнейшие захоронения в Египте / Везер Ульрих. — М. : Наука, 2011. – 121 с.
54. Флетчер Дж. В поисках Нефертити: Египет времен XVIII династии / Джоанн

- Флетчер. – Харьков: Книжный клуб, 2008. – 480 с.
55. Хавасс Захи. Артефакты с гробницы Тутанхамона / Захи Хавасс. <http://umma.ua/ru/news/world/2011/08/01/1910>
56. Херинг Э. Скульптор фараона / Элизабет Херинг ; пер. с нем. Н. Калашниковой. — М. : Художественная литература, 2010. – 443 с.
57. Ходжаш С.И. Евгения Николаевна Краснушкина / С.И. Ходаш // Памятники и люди. ГМИИ им. А.С. Пушкина. – М. : Слово, 2009. С. 292–294.
58. Хотон Б. Загадки жизни и смерти Тутанхамона / Брайан Хотон // Великие тайны и загадки истории [Текст] : пер. с англ. Е.Шишкиной. – Белгород : ООО “Книжный клуб”, 2010. – С. 263-289.
59. "Царский тайник" и история загадочного захоронения // Возвращение в Египет: Страницы истории российской египтологии . М. : "Наука", [отв. ред. Г.А. Белова]. – 2009. – С. 111-139.
60. Цебрій І.В. Естетичні уявлення людини на зорі виникнення цивілізації / І.В. Цебрій // Актуальні питання всесвітньої історії і методика їх викладання: матеріали доповідей і повідомлень Всеукраїнського науково-практичного семінару (6-7 жовтня 2004 року). — Полтава: АСМІ, 2004. – С. 92-100.
61. Шаров А.В. Два документа о Б.А. Тураеве / А.В. Шаров // Памятники и люди. ГМИИ им. А.С. Пушкина. М., 2013. – С. 109–121.
62. Шеркова Т.А. Развитие государственности в Древнем Египте. [Текст] : монография / Т.А. Шеркова. – М. : “Зерцало”, 2003. – 450 с.
63. Шлегель Г. О культурной революции в Древнем Египте/ Герман Шлегель. – СПб : Знак, 2012. – 140 с.
64. Эмери У.Б. Архаический Египет. [Текст] : монография / У.Б. Эмери. – СПб. : Знак, 2010. – 400 с.
65. Bavay L. A donné naissance à des enfants si la reine Néfertiti? / Leon Bavay. – Paris : Les Belles Lettres, 2009. – 232 p.
66. Döpfeld W. Das griechische Theater / Wilhelm Döpfeld. – Bern : Francke, 2012. – 454 S.
67. Gref E. Mystery birthday Tutankhamun / Edgar Gref. – Oxford: Blackwell, 2009. – 387 p.
68. Kircher A. Edapus Egiptianus / Athanasius Kircher. – Strassburg : Black, 2010. – 215 p.
69. König W. The Indwelling of the Trinity according to Saint Cyril of Berschin W. Criechisch-lateinisches Mittelalter : von Hieronymus zu Nikolaus von Kues / Wilhelm König – Bern : Francke, 2011. – 363 S.
70. Ruben Ardila y Ardila. Nefertiti, Reina de Egipto (Novela). Bogota: Editoreal Iqueima, 1998. – 252 p.

Наукове видання
ПОЛТАВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ
В.Г. КОРОЛЕНКА

Цебрій Ірина Василівна

Давньоєгипетська цивілізація в контексті наукової думки ХХІ століття: посібник для студентів історичних факультетів і вчителів історії. – Полтава: ПНПУ, 2014 – 136 с.

Підписано до друку 17.11.2014 р.
Папір офсетний. Друк трафаретний.
Ум. друк. арк. 13. Наклад 100 прим.

Зам. № 512

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції

Серія ДК №3817 від 01.07.2010 р.

Цебрій Ірина Василівна – доктор педагогічних наук, професор кафедри всесвітньої історії та методики викладання історії Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г.Корolenка, автор наукових праць “Подорож історичними місцями Ізраїльсько-їудейського царства” (2008), “Полемічні питання древньоєгипетської культури” (2009), монографії „Духовно-моральна парадигма в творчій спадщині ранньохристиянських наставників середньовічної Європи” (2011), “Thebes: a new view of the ancient East history teacher after a stay in city of the Pharaohs” (والثقافة بإسالةس مصر) والدین والتعليم والدين (Egypt: politics, culture, religion, and education, Cairo, 2013), посібника “Героїчне Середньовіччя в театральних образах” (2014), “Ancient Egypt in historical parallels” (والدين والثقافة ال سياسة مصر) والدین والتعليم (Egypt: politics, culture, religion, and education, Cairo, 2014) та ін.

